

Cami ve Ev İmârı Davaları: İsâ b. Sehl'in "Vesâik fî şuûni'l-umrân fî'l-Endelüs: el-Mesâcid ve'd-dûr" İsimli Eserinin İçerik Tahlili*

Fatma Hazar

0000-0002-0780-1877 | fhazar@ogu.edu.tr

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye

ROR ID: [01dzjez04](https://orcid.org/01dzjez04)

Öz

Bu makalede Endülüs nevâzil edebiyatının önemli kaynaklarından birisi olan İsâ b. Sehl (ö.486/1093)'in evler ve camilere münhasır fetvalarının yer aldığı "Vesâik fî şuûni'l-umrân fî'l-Endelüs el-mesâcid ve'd-dûr" isimli eserinin değerlendirilmesine yer verilmektedir. Eserin daha önce Doğu'da ve Batı'da çeşitli akademik çalışmalara konu edilmesine rağmen Türk bilim camiasında yer verilmemiş olması çalışmamızın ana sebebini ve özgünlüğünü oluşturmaktadır. Zira, Mâlikî mezhebinde önemli bir tür teşkil eden nevâzil literatürüne önemli katkılar sağlayan ve sonraki dönemde aralarında İbn Rüşd ile Venşerîs'nin de bulunduğu âlimleri etkileyen bir fakihin ve eserlerinin tanıtılması gerekir. İbn Sehl'in kadılık görevindeki tecrübesi, eserinde mahkeme kayıtlarına yer vermesi, bu kayıtların gerçek olaylara dayanması hasebiyle fikhî açıdan önemini artırmaktadır. İbn Sehl'in diğer eserlerine nazaran bu eserin incelenmek üzere seçilme sebebi ise, evler ve camiler hakkında dönemin sorun ve problemlerini anlama merakıdır. Nitekim İslâm imar hukukunun şekillenmesinde evler, camiler, kamu alanlarına dair verilen fetvâların önemi büyüktür. Bu eserin incelenmesi ile İslâm imar hukukundaki temel ilkelerin hangi kıstaslara göre belirlendiği anlaşılabilir olacaktır. Özellikle Endülüs bölgesinde Mâlikî mezhebi birikiminin İslâm medeniyetini oluşturmadaki önemi malumdur. Bu çalışma ile Endülüs toplumunun günlük hayatta yaşadığı evler ve mescidler özelindeki sorunlarının aydınlatılması ile İslâm hukuk tarihine de mütevazı bir katkı yapılması hedeflenmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi metodu uygulanmıştır. Bu bağlamda nevâzil literatürüne ait temel kaynaklar ile İsâ b. Sehl'in eserleri mukayeseli bir şekilde ele alınarak, elde edilen görüşler ve bulgular metin analizi yöntemi ile tahlil edilmiştir. Bu amaçla incelenen eserde, irtifâk haklarına dayanan bazı mülkiyet problemlerine yer verildiği gözlenmiştir. Ele alınan sorunların cami/mescid, çarşı, dükkanlar, yollar gibi ortak alanlar ile komşuluktan kaynaklanan sorunlar şeklinde özetlenmesi mümkündür. Camiye ilişkin daha çok ibadet mekanlarına ağaç dikilip dikilemeyeceği, Cuma vakti camide oturmaya izin verilip verilemeyeceği, çocukların camiye alınıp alınamayacağı, cami duvarlarının ve kapılarının genişletilmesi gibi sorunlar ve cevapları yer almaktadır. Bunun yanında çarşılarda namaz kılınması, fırın denetimi gibi ihtisab kontrolündeki durumlar, ortak duvar mülkiyetine dayanan sorunlar, ev üzerindeki çatı, tavan, duvar tasarrufları ve su tahliyesi gibi konulara yer verilmiştir. Yargıya başvuru konusu edilen anlaşmazlıkların daha ziyade bireylerin mülkiyet ihlâli yaşadığı durumlar olduğu tespit edilmiştir. Sorunlara verilen fetvâ ve hükümlerde esas alınanın ise İslâm hukukunda küllî kaide haline dönüşmüş olan "zarar vermeme ve zarara zararlarla karşılık vermeme" ilkesi olduğu görülmektedir. Çalışmada İslâm ile kentsel yaşamın iç içe geçmiş olduğu ve kentsel düzenlemelerin İslâm hukukuna göre yapıldığı kanaatine varılmıştır. Araştırmadan çıkarılan bir diğer sonuç dönemin yargı mekanizması unsurlarından kadıların karar verme sürecinde şahit, kanıt (delil) ve yerinde gözlem gibi yöntemlere başvurmuş olduğudur. Çalışma ayrıca, İslâm toplumunda cami, mescid gibi dini mekanların saygınlığının ve kutsallığının korunmasının birincil öneme sahip olduğunu da teyit etmektedir. Eserde yer alan sorunlar, İslâm hukukunda komşuluk ilişkileri ve mülkiyet hakları konusunda önemli veriler sunmakta, komşular arasındaki hak ve sorumlulukların dengelenmesi ile toplumsal düzen ve huzurun sağlanmasının önemine işaret etmektedir. Çalışma ayrıca İslâm hukukunda inşa hakkının sınırları ile bireysel ve toplumsal adalet arasındaki dengenin oluşturulmasına yönelik temel prensipleri belirlemektedir. Kültürel ve mikro-tarih incelemesi yapan, İslam

hukukunda teorinin pratikle uyumuna işaret eden çalışma, fıkıhın toplumla olan sıkı irtibatını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. İleride yapılacak başka araştırmalar ile İsâ b. Sehl'in diğer eserlerinde yer alan mahkeme kayıtlarına geçen sorunların tahlilleri yapıldığında Endülüs toplumunun hicrî beşinci asırdaki kültürel ve sosyal tarihine ışık tutulacağı muhakkaktır.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Mâlikî Mezhebi, Nevâzil, İmar Hukuku, İsâ b. Sehl

Atıf Bilgisi

Hazar, Fatma. "Cami ve Ev İmârı Davaları: İsâ b. Sehl'in "Vesâik fî şuûni'l-umrân fi'l-Endelüs: el-Mesâcid ve'd-dûr" İsimli Eserinin İçerik Tahlili". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 234-261. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1574620>

Geliş Tarihi	27.10.2024
Kabul Tarihi	08.02.2025
Yayın Tarihi	15.03.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme *Bu makale, TÜBİTAK 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında Escuela de Estudios Árabes'te (CSIC) yürüttüğüm 1059B192301955 no'lu araştırma projesi sırasında üretilmiştir. Desteklerinden ötürü her iki kuruma da teşekkür ederim.
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Lawsuits Concerning Mosque and House Construction: Content Analysis of İsa b. Sahl's “Wathāiq fi shuūn al-umrān fi al-Andalus: al-Masājīd wa-l-dūr”*

Fatma Hazar

[0000-0002-0780-1877 | fhazar@ogu.edu.tr](mailto:fhazar@ogu.edu.tr)

Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Eskişehir, Türkiye

ROR ID: [01dzjez04](https://orcid.org/01dzjez04)

Abstract

This article evaluates *Wathāiq fi shuūn al-umrān fi al-Andalus: al-Masājīd wa-l-dūr* by İsa b. Sahl (d.486/1093), one of the most important sources of Andalusian *nawāzil* literature, which contains *fatwās* specifically addressing houses and mosques. While the work has been the subject of various academic studies in the East and the West, it has yet to receive attention within the Turkish scholarly community. This gap constitutes the main motivation and originality of the present study. It is essential to introduce a scholar and his works who made significant contributions to the *nawāzil* literature, an important genre in the *Mālikī madhhab*, and who influenced later scholars such as Ibn Rushd and Wansharīsī. Ibn Sahl's experience as a *qāḍī*, his inclusion of court records in his work, and the basis of these records on real-life events increase the jurisprudential significance of his writings. This particular work was chosen for analysis over his other writings due to the desire to understand the issues and challenges of the period concerning houses and mosques. *Fatwās* regarding the houses, mosques, and public spaces are crucial in shaping Islamic zoning law, and examining this work will reveal the criteria upon which the fundamental principles of this law were established. The importance of the *Mālikī* tradition in shaping Islamic civilization, particularly in the Andalusian region, is widely acknowledged. Therefore, this study aims to make a modest contribution to the history of Islamic law by shedding light on the daily issues of the Andalusian society, particularly those related to houses and *masjīds*. The study employs the document analysis method, a qualitative research approach. Foundational sources of the *nawāzil* literature and İsa b. Sahl's works were examined comparatively, and the insights and findings were analyzed using textual analysis methods. The analysis revealed that certain property disputes based on easement rights are addressed in the work. These disputes can be broadly categorized as arising from shared spaces, including mosques, bazaars, shops, roads, and neighborhood interactions. Regarding mosques, specific issues include whether trees may be planted in places of worship, whether individuals may remain in mosques during Friday prayers, whether children may enter mosques, and matters related to the expansion of mosque walls and doors. Additionally, the text covers issues such as performing prayers in bazaars, the oversight of bakeries, matters under *ihtisab* control, disputes over shared wall ownership, alterations to roofs and ceilings, and water drainage rights. The analysis found that most of the disputes brought to court were related to property rights violations. The principle of “avoiding harm and not reciprocating harm with harm”, a universal maxim in Islamic law, underpins the *fatwās* and judgments provided in these cases. The study concludes that Islam and urban life were deeply intertwined, with urban regulations being guided by Islamic law. Another significant conclusion is that the *qāḍīs* of the period utilized methods such as witness testimonies, evidence, and on-site inspections in their decision-making process. The study also confirms the primary importance of preserving the dignity and sanctity of religious spaces like mosques and *masjīds* in Islamic society. The issues presented in the work offer valuable insights into neighborly relations and property rights in Islamic law, highlighting the need to balance rights and responsibilities between neighbors to ensure social order and harmony. The study further identifies the limits of construction rights in Islamic law and the foundational principles of balancing individual and communal justice. By examining cultural and micro-historical contexts, the study highlights

the alignment of theory and practice in Islamic law, emphasizing the strong connection between fiqh and society. Future research focusing on the court records in İsâ b. Sahl's other works will undoubtedly illuminate the cultural and social history of Andalusian society in the fifth century.

Keywords

Islamic Law, Mâlikî School, Nawâzil, Imâr Law, İsâ b. Sahl

Citation:

Hazar, Fatma. "Lawsuits Concerning Mosque and House Construction: Content Analysis of İsâ b. Sahl's "Wathâiq fi shuûn al-umrân fi al-Andalus: al-Masâjîd wa-l-dûr". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/1 (March 2025), 234-261. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1574620>

Date of Submission	10.27.2024
Date of Acceptance	02.08.2025
Date of Publication	15.03.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External *This article was produced during my research project no. 1059B192301955, carried out at the Escuela de Estudios Árabes (CSIC) as part of the TÜBİTAK 2219 International Postdoctoral Research Fellowship Program. I would like to thank both institutions for their support.
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that she received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Nevâzil edebiyatı, en genel tanımı ile mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış fikhî meseleler için kullanılan bir terimdir.¹ Modern dönemde ise günümüz fikhî problemleri ve bunlara verilen fetvaları içeren bir tür haline gelmiştir. Fetâvâ, vâkıât, havadis, mesâil, kazâyâ gibi farklı isimlerle de adlandırılan bu türün en önemli eserleri Hanefî ve Mâlikî mezhepleri literatüründe görülmektedir. Hanefî literatüründe ilk ve en meşhur eser, Ebû'l-Leys Semerkandî'nin (ö.373/983) *Kitâbu'n-Nevâzil* isimli eseridir.² Hanefî literatüründe nevâzil eserleri daha ziyade mezhep imamlarının ve Hanefî fakihlerinin görüşlerini bir araya getirmeye yöneliktir.³ Mâlikî mezhebinde ise nevâzil kavramına daha farklı bir anlam yüklenmiştir.⁴ Bu mezhepte daha çok kadıların görev yaparken karşılaştıkları olaylar, kendilerine arz edilen davalar, mahkeme kayıtları ve fetvalar nevâzil kitaplarının başlıca içeriğini oluşturmuştur.⁵ Mâlikî mezhebi nevâzil türüne dair en geniş literatüre sahip mezheplerden biridir.⁶ Mâlikî fukahasının telif ettiği eserlerin mahkeme kayıtlarını içeriyor olması, Hanefî nevâzil eserlerine ilave olarak bu mezhepteki nevâzil olaylarının yaşanan olaylara dayandığı ve hayatın içerisinden örneklerle beslendiği çıkarımını yapmaya imkan vermektedir.

Mâlikî nevâzil literatürünün erken dönem eserlerinden birinin müellifi İsa b. Sehl(ö.486/1093)'dir. *el-İqlâm bi-nevâzili'l-ahkâm* adlı eserinde Kurtuba'daki fetva meclisinin kararlarını zikretmektedir.⁷ İsa b. Sehl'in eserleri sonraki dönemde Mâlikî mezhebindeki pek çok esere kaynak olmuştur. Bu eserler arasında İbn Rüşd'ün *Fetâvâ'sı* ile Venşerîsî'nin *Mi'yâru'l-Mu'rib* eserleri sayılabilir.⁸

Nevâzil edebiyatı içerisinde önemli bir yeri olan İsa b. Sehl'in yazma halinde bulunan eserleri Kuveyt'te öğretim görevlisi Dr. Abulvahhâb Hallaf tarafından Dr. Mahmud Ali Mekki'nin denetimi altında yayımlanmıştır. Makalede bu eserler içerisinde cami ve ev ahkâmına dair belgeleri toplayan *Vesâik fī şuūni'l-umrān fī'l-Endelüs "el-mesâcid ve'd-dûr"* isimli eser incelenmektedir. Eserin, ulaşabildiğimiz kadarıyla Arap dili alanında bir doktora çalışmasına konu edildiği bilinmektedir. Madrid Complutense Üniversitesi'nde Nasûh el-Nayyâr tarafından

¹ Mustafa es-Samedî, *Fikhu'n-nevâzil 'inde'l-Mâlikîyye târihen ve menhecen* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2007), 9.

² Kaynaklarda en-Nevâzil, el-Fetâvâ, en-Nevâzil mine'l-fetâvâ, Fetâvâ'n-nevâzil, Muhtarâtü'n-nevâzil gibi farklı isimlerle zikredilen bu eserin Haydarâbâd'da 1936'da Fetâvâ'n-nevâzil adıyla basılan eserin es-Semerkandî'ye ait olmadığı iddia edilmiştir. bk. İshak Yazıcı, "Ebû'l-Leys Semerkandî", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/474.

³ Eyyüp Said Kaya, "Nevâzil", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/34.

⁴ Bu anlamda, fetvâ kavramında gerçekleşmiş olaylar söz konusu değilken, nevâzil kavramında vukubulan, gerçekleşen olayların bulunduğu tespiti Mâlikî ve Hanefî literatüründe fetva ve nevâzil kavramlarına yüklenen farklı anlamı ifade etmesi bakımından önemlidir. bk. Hafsa Kesgin, "Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/30 (2014), 3.

⁵ Kesgin, "Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı", 7.

⁶ es-Samedî, *Fikhu'n-nevâzil*, 91.

⁷ Kaya, "Nevâzil", 33/34.

⁸ Bu eserlerde İsa b. Sehl'e yapılan atıflar için bk. Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Fetâvây-ı İbn Rüşd*, thk. Muhtar b. Tâhir et-Telîlî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1987), 1/53, 168, 284, 291, 292, 540, 598, 600, 601, 673, 709, 791; 2/1278, 1311, 1327, 1337, 1339, 1488, 1603, 1605; Ahmed b. Yahya Venşerîsî, *el-Mi'yâru'l-Mu'rib ve'l-câmiu'l-Mağrib an fetevây-ı ehl-i İfrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Muhammed Hacı (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981), 12/2/328; 3/41, 369; 5/27, 50, 142, 182, 282, 346; 10/43.

hazırlanan "Los Ahkam al-Kubra de Ibn Sahl: Edición critica y estudio", Madrid 1973 (31) ve B. Fernando de la Granja tarafından yönetilen bu tez henüz basılmamıştır.⁹ Bir diğer doktora çalışması ise Edinburgh'daki St. Andrew Üniversitesi'nde al-Nuaimy tarafından savunulan "An edition of Diana al-Ahkam al Kübra by İsâ ibn Sahl (d.486 A. H. 1093 A. D.)" isimli tezdır.

Eser üzerine yapılan bir diğer çalışma ise Granada Üniversitesi'nde hazırlanan "Organización urbana y derecho musulmán: traducción y estudio de documentos extraídos de Al-Ahkâm al-Kubrâ de Abû-l-Aşbag 'İsâ ibn Sahl al-Asadî (s. XI): memoria de licenciatura" isimli doktora tezdır.¹⁰ İspanyolca olarak hazırlanan bu tezde Arapça metin ile birlikte bazı belgelerin kısmî değerlendirmesine yer verilmektedir. Portillo'nun "Aproximación a la obra del cadí Ibn Sahl", "Entre Taifas y Almorávides: İsâ b. Sahl, cadí del rey zirî Abd Allah" ve "Al-Ahkâm al-Kubrâ li-Ibn Sahl: a court case on a Martyr of Cordova that reached the Orient" isimli makaleleri de İbn Sehl'in hayatı ve fikhî eserlerini konu edinen kısmen tezinden üretilmiş çalışmalarıdır.¹¹

Görüldüğü üzere İsâ b. Sehl'i konu edinen çalışmaların çoğunluğu Arapça, İngilizce ve İspanyolca dillerinde olup Türkçe ilim literatüründe tespit edebildiğimiz kadarıyla İslâm Ansiklopedisi'nin Ahmet Özel tarafından yazılan "İsâ b. Sehl"¹² maddesi haricinde müstakil olarak kendisini ve fikhî yönünü konu edinen bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple makalede nevâzil literatürünün önemli bir isminin incelenmesi suretiyle İslâm hukuk tarihi literatürüne mütevazı bir katkı sağlanacağı düşünülmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi metodu uygulanmıştır. Bu bağlamda nevâzil literatürüne ait temel kaynaklar ile İsâ b. Sehl'in eserleri mukâyeseli bir şekilde ele alınarak, elde edilen görüşler ve bulgular metin analizi yöntemi ile tahlil edilmiştir. Esere yansıyan dönemin önemli sorunları ve bunların çözümünde ele alınan temel ölçütler değerlendirilmiştir.

1. İsâ b. Sehl'in Hayatı ve Eserleri

1.1. İsâ b. Sehl'in Hayatı

Temel tabâkât kitaplarına göre tam adı Ebu'l-Asbağ İsâ b. Sehl b. Abdullah el-Esedî el-Kevâtîbî el-Ceyyanî el-Endelüsî (ö.486/1093)'dir. Hicrî 413 yılında Ceyyân eyaletinde doğduğu tahmin edilmektedir.¹³

⁹ Rocío Daga Portillo, *Organización urbana y derecho musulmán: traducción y estudio de documentos extraídos de Al-Ahkâm al-Kubrâ de Abû-l-Aşbag 'İsâ ibn Sahl al-Asadî (s. XI): memoria de licenciatura* (Granada: Universidad de Granada Facultad de Filosofía Y Letras Filología Semítica-Sección Arabo-Islámica, Doktora Tezi, 1985), 62.

¹⁰ Portillo, *Organización urbana y derecho musulmán*, 1-417.

¹¹ Rocío Daga Portillo, "Aproximación a la obra del cadí Ibn Sahl", *Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos* 36 (1987), 101-114; Rocío Daga Portillo, "Entre Taifas y Almorávides: İsâ b. Sahl, cadí del rey zirî Abd Allah", *Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada* 5 (1991), 29-37; Rocío Daga Portillo, "Al-Ahkâm al-Kubrâ li-Ibn Sahl: a court case on a Martyr of Cordova that reached the Orient", *Parole de l'Orient* 39 (2014), 361-384.

¹² Ahmet Özel, "İsâ b. Sehl", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/485-486.

¹³ Ebu'l-Kâsım Abdülmelik b. Mesud İbn Beşküval, *es-Sıla: Kitâbu's-sıla fi tarihi eimmeti'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyari (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989), 7/635; Ahmed b. Yahya b. Umayra el-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi tarih-i ricâl-i ehl-i Endelüs* (Mecrit: Mektebetü'l-mesâ, 1884), 390; Ebu'l-Hasan b. Abdullah b. Hasan Nübâhî, *Târîhu kudâtî'l-Endelüs* (Kitâbu'l-mürakkabetü'l-ulyâ fimen yestehikku'l-kadâ ve'l-fütüyâ) (Kâhire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısırıyye, 1948), 96; Ebu'l-Vefa Burhâneddin Muhammed İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehebb fi ma'rifeti a'yân-i ulemâ'l-mezhebb* (Medine: Dârü't-türâsî'l-Arabî, 1972), 2/70.

İsâ b. Sehl'in ilk eğitimine Ceyyân'da Kur'an öğrenimi ile başladığı düşünülmektedir. Tabakât kitaplarında yer alan bilgiye göre devrin önemli hocalarından dersler almıştır. Ceyyân'a ilaveten Tuleytula, Gırnata ve Kurtuba'daki hocalardan da dersler almıştır. En meşhur hocası Kurtubalı âlim Muhammed b. Attâb'tır (ö. 462/1069). Hocasıyla yakınlığı eserindeki yer verdiği atıfların sayıca fazlalığından anlaşılmaktadır.¹⁴ Tabakât eserlerinin yer verdiği diğer hocaları arasında önce Zahîrî sonra ise Şafîî mezhebini benimseyen aynı zamanda muhaddis olarak da bilinen Ebû Bekir ibn Abdülber (ö. 463/1070), fakih Hişâm b. Sevvâr, Gırnatalı İbn Zekerıyya el-Kulayy (ö.442/1050), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed ibn Kattân (460/1067), Tuleytulalı Kadı Esed ve İbn Rafîf, Kayrevanlı Ebu Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib (ö.437/1045), İbn Şemmâh, İbn Âmir el-Hâfız, Ebû Mervân b. Mâlik, Ebû Bekir b. Garrâb, Ebû Kasım Hatim b. Muhammed yer almaktadır.¹⁵ Hocalarının çoğunluğu kadılık yapmış ve dönemin fıkıh konusunda yetkin âlimlerinden oluşmaktadır.

İsâ b. Sehl'in temel Mâlikî kaynaklarından İbn Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-kübrâ'* eseri ile Utbî'nin *el-Müstahrece* isimli eserlerini ezbere bildiği bilgisi yer almaktadır.¹⁶ Tabakât müellifleri bu bilgi ile kendisinin nevâzil ve ahkâm konusundaki uzmanlığını öne çıkarmaktadır. Benzer bağlamda biyografi kaynaklarında "hâfızu'r-rey, zâkiru'l-mesâil, arifen bi'n-nevâzil, basîran bi'l-ahkâm" şeklindeki ifadeler¹⁷ ile ilmî yetkinliğine işaret edilmektedir. Gençliğinde Tuleytula kadısı Ebû Zeyd el-Hassâ'nın yanında ve Kurtuba kadısı Ebû Bekir b. Manzûr'un yanlarında kâtiplik ve müşavirlik görevlerinde bulunmuştur.¹⁸ Tanca ve Miknâse'de kadılık yaptığı, Kurtuba'da bir süre kadılardan oluşan müşavere heyetini yönettiği de bilinmektedir.¹⁹ Bu görevlerinde edindiği tecrübesi ileride ona nevâzil eserini oluşturmak için önemli malzeme sunmuş olmalıdır. Ayrıca meslek hayatında siyasi hüviyet içeren elçilik görevi de bulunmaktadır. Zirî Emiri Abdullah (475/1082), İsa b. Sehl'i Murâbit yöneticisi Yusuf b. Taşfin'e elçi olarak göndermiştir.²⁰ Elçi gönderildiği Murâbitler ile birlikte hareket ettiği iddia edilerek Muvahhid yöneticiler tarafından eleştirilmiştir. Durumun hakikati ne olursa olsun, Muvahhidler galip gelip, hicri 483 yılında Emir Abdullah tahttan indirildiğinde kendisi de Gırnata kadılığı görevinden alınmıştır. Ancak Gırnata'da yaşamını sürdürmesine izin verilmiştir. Bu olaydan üç sene sonra hicri 486 senesinin Muharrem ayında bir cuma günü vefat etmiş ve Gırnata'da defnedilmiştir.²¹

Öğrencilerinden en bilineni, hayatı hakkında bilgiler veren Ceyyânlı Kadı İyâz'ın oğlu Muhammed İyâz'dır.²² Çoğunluğu Ceyyânlı olan diğer öğrencileri arasında İbn İsa el-Temîmi, Kâdî'l-cemaa Ebû Muhammed b. Mansur, Kadı Ebû İshak el-Levâtî, Ebû Zeyd el-Sagar, Celay Ebû Muhammed bulunmaktadır.²³ Diğer kaynaklarda zikredilmeyen Ebû'l-Hasan Ahmed b. Ahmed

¹⁴ Ebû Asbag İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūni'l-umrān fī'l-Endelüs "el-mesâcid ve'd-dür"*, thk. Muhammed Abdulvehhab Hallaf (Kahire: el-Merkezu'l-Arabî'd-düvelî'l-İ'lâm, 1983), 15,16, 17, 18, 23, 49, 50, 60, 75, 84, 92, 95, 98, 102, 111, 123, 124, 131, 132.

¹⁵ Nübâhî, *Târihu kudâti'l-Endelüs*, 96; İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/70.

¹⁶ İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/70; Özel, "İsa b. Sehl", 22/485.

¹⁷ İbn Beşküval, *es-Sıla*, 7/635; Nübâhî, *Târihu kudâti'l-Endelüs*, 96-97; İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/70.

¹⁸ Nübâhî, *Târihu kudâti'l-Endelüs*, 97.

¹⁹ İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/71.

²⁰ Nübâhî, *Târihu kudâti'l-Endelüs*, 97; İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/71.

²¹ Nübâhî, *Târihu kudâti'l-Endelüs*, 97; İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/72.

²² el-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 390; İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/71.

²³ İbn Ferhun, *Dîbâcu'l-müzehheb*, 2/71.

el-Ezdî ise tek bir tabakât kitabında zikredilmektedir.²⁴ Öğrencilerinin ekserisinin oradan olması, Ceyyân'da bir ekol kurduğu şeklinde yorumlanmıştır.²⁵

1.2. İsâ b. Sehl'in Eserleri

İsâ b. Sehl'in eseri farklı isimler ile anılmaktadır.²⁶ Bazı kaynaklar esere sadece "Kitabu'l-Ahkam" olarak atıfta bulunurlar. Brockelmann ise iki el yazması kaydetmiştir. Bunlardan birisi Cezayir'de bulunmaktadır ve İbn Ferhûn'un verdiği tam başlıkla kaydedilmiştir, diğeri ise Rabat'ta bulunmaktadır ve biyografi yazarları tarafından belirtilmeyen bir sebeple, "el-Ahkâmu'l-Kübra" olarak geçmektedir.²⁷

İsâ b. Sehl'in farklı isimlerle anılan *el-Ahkâmu'l-Kübrâ* kitabı yargılama hukuku alanına ait bir eserdir. Abdulvahhâb Hallâf tarafında eserden bölümler halinde neşredilen İsâ b. Sehl'in başlıca kitaplar ise şunlardır:

1. *Vesâik fi ahkâmu'l-kudât el-cinâi*: Eserin yargılama ve ceza hukukuna ilişkin davaları içeren bölümüdür.
2. *Vesâik fi ahkâmu'l-kudât ehl-i zimme*: Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişkileri düzenleyen bölümüdür.
3. *Vesâik fi muharabati'l-ahvâ ve'l-bid'a fi'l-Endelüs*: Dinden çıkma, zındıklık ve bid'atleri içeren eseridir.
4. *Vesâik fi'l-tıbb al-İslâmî vazifetu muaveneti'l-kudâ fi'l-Endelüs*: Toplumda ortaya çıkan tıbbi konulara ilişkin davaları içeren bölümüdür.
5. *Vesâik fi şuûni'l-umrân fi'l-Endelüs (mesâcid ve'd-dâr)*: Camiler ve evlerin inşası ile düzenlenmesine ilişkin olan bölümüdür.
6. *Vesâik fi'l-hisbe ve'l-muhtesib fi'l-Endelüs*: Hisbe kurumunun denetimindeki ticaret ve vakıf konularına ilişkin belgeleri içeren bölümüdür.

İsâ b. Sehl'in *el-Ahkâmu'l-kübra* isimli eseri, sonraki nesiller için önemli bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Biyografi kaynaklarının Mâlikî mezhebinde *el-Muvattâ* ve *el-Müdevvene*'den sonra İsâ b. Sehl'in *Ahkâm*'ının okutulduğunu aktarması mezhepteki önemini açıkça ortaya koymaktadır.²⁸

1.3. "Vesâik fi şuûni'l-umrân fi'l-Endelüs: el-Mesâcid ve'd-Dûr" isimli Eseri

İsâ b. Sehl'in Mâlikî yargı hukukunu önemli ölçüde etkilemiştir. Meşhur Mâlikî fakihlerinden Venşerîsî'nin bu konuda İsâ b. Sehl'den istifade ettiği söylenmektedir. *el-Ahkâmu'l-Kübrâ* yargılama hukukunun temelini oluşturan ilk eserlerden biri olması hasebiyle de önemlidir.

²⁴ el-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 390.

²⁵ Portillo, *Organización urbana y derecho musulmán*, 26.

²⁶ Eser, en bilinen *el-Ahkâmu'l-kübrâ* ismi dışında, "el-î'lâm bi nevâzili'l-ahkâm", *Ahkâmu İsâ b. Sehl*" ve "Nevâzilu İsâ b. Sehl" şeklinde geçmektedir. bk. es-Samedî, *Fikhu'n-nevâzil*, 178.

²⁷ Carl Brockelmann, *GAL: Geschichte der arabischen litteratur* (Leiden: E. J. Brill, 1942), 1/383-384, 479; 1/661.

²⁸ İbn Ferhun, *Dibâcu'l-müzehebe*, 2/71; Ebû Asbağ İsa İsâ b. Sehl, *el-î'lâm bi nevâzili'l-ahkâm (el-ma'rûf bi'l-ahkâmu'l-kübrâ)*, thk. Muhammed Abdülaziz et-Tevcîfî, 1995, 4.

Nitekim Hafsa Keskin, Endülüs'teki nevâzil literatürünü incelediği çalışmasında yaptığı tasnifte İsa b. Sehl'in eserine kazâ faaliyetleri çerçevesinde oluşturulan telifât arasında yer vermiştir.²⁹ Eserin tasnifte bu şekilde yer bulması, mahkemeye arz edilen davalardan oluşması hasebiyledir. Nitekim kitabın incelediğimiz bölümünde camiler ve evlerin imarında meydana gelen ihtilafı konular yargı kararları ile çözümlenmektedir.

Eserle bakıldığında önceki dönem nevâzil kitaplarından faydalandığı görülmektedir. İsa b. Sehl'in eserinin kaynakları arasında öncelikle İmam Mâlik'in *Muvattâi*³⁰ ile hocası Kadı İyâd'a önemli atıflar bulunmaktadır.³¹ Ayrıca eserde başvuru kaynakları arasında Mâlikî fakihlerinden İbn Sahnûn'un *Nevâzil*³² ve *Müdevvene*³³ eserleri ile Asbağ'ın³⁴ *Nevâzil* eseri bulunmaktadır. Kitaba kaynaklık eden bir diğer eser, İsa b. Musa et-Tüteylî'nin (ö.386) *Kitâbu'l-cidârî*'dir. Eserde irtifak haklarıyla ilişkili davalar, özellikle kitaba ismini veren komşular arası ortak duvar meseleleri, komşunun bahçesine ağaç dikme, ağacını kesme, güneşini, havasını engelleme gibi konular zararın engellenmesi (nefyü'd-darar) bağlamında ele alınmaktadır. Bunların yanı sıra çatı, tavan, kapı gibi ev içi unsurlar üzerindeki müdahalelerden kaynaklı problemler, fırın, hamam, ortak yollar gibi çarşı ve sosyal hayat kaynaklı sorunlar, mescid imarına ilişkin yargıya (kazâ) başvuru problemler, İsa b. Sehl'in eserine önemli malzeme sunmuş olmalıdır.³⁵ Nitekim eserde bu atıflara yer yer rastlanmaktadır.³⁶ Batılı araştırmacı Rachid el-Hour, bunlara ilave olarak İbn Ziyâd'ın *Ahkam İbn Ziyad* eserinin de İbn Sehl'in *Ahkâmu'l-Kübrâ* isimli kitabının kaynaklarından birisi olduğunu söylemektedir.³⁷

Eser, yargılama hukuku alanında olmasına karşın toplumsal, siyasi ve ekonomik bilgiler içermesiyle pek çok alanı ilgilendiren bir kitaptır. Bu yönü ile tarihi bir belge hüviyetindedir.

2. Eserde Yer Alan Belgeler ve Tahlili

İsa b. Sehl, eserde sıra ile toplam yirmi dört belgeye yer vermektedir. Belgelerde yer alan mahkeme kayıtlarındaki sorular, tarafımızdan temaya dayalı bir tasnife tutularak ele alınacaktır. Aşağıda yer alan belge numaralandırmaları Abdulvahhâb Hallâf'ın tasarrufu olup, konuya göre gruplandırılması ise tarafımızca yapılmıştır. Buna göre ilk grup belgeler; cami-mescid imarına ilişkin sorunlar, ikinci grup belgeler; ortak alanlardan kaynaklanan çarşı, fırın ve yollara ilişkin hisbe³⁸ denetimindeki belgeler, üçüncü gruptaki belgeler ise; komşuluktan kaynaklanan ortak

²⁹ Kesgin, "Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı", 10-11.

³⁰ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 131.

³¹ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 52, 53, 65.

³² İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 121, 126, 127.

³³ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 95, 104, 108, 114.

³⁴ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 119, 123.

³⁵ İsa b. Musa et-Tüteylî, *Kitâbu'l-cidâr*, thk. İbrahim b. Muhammed Fâyiz (Riyad: Matbaatu'n-Nercis et-Ticariyye, 1996), 127-360.

³⁶ İsa b. Dinâr'a yapılan atıflar için bk. İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 24, 78, 120, 124, 125, 135.

³⁷ Rachid el Hour, *Cadîes y cadiazgo en al-Andalus y el Magreb medieval* (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2012), 73.

³⁸ Hisbe teşkilatı, kaynağını *emr-i bi'l-mar'uf nehy-i ani'l-münker* yükümlülüğünden alan ve özellikle kamu hukukunu ilgilendiren çarşı-pazar denetimi gibi sorumluluk alanlarına sahip kurumdur. Hisbe faaliyeti o bölgede görevlendirilen kadı tarafından atanan muhtesipler aracılığı ile yürütülmektedir. İslam hukukunda hisbe kurumu ve kazâ, şurta gibi benzer kurumlarla ilişkisi hakkında bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdi, *Ahkâmu's-sultâniyye el-velâyetü'd-dîniyye*, thk. Muhammed Mübarek Bağdadî (Kuveyt: Mektebetü Dârü İbn Kuteybe, 1989), 315-320.

duvar, çatı ve su tahliyesi gibi irtifak haklarına ilişkin belgelerdir. İlk iki gruptaki belgelerin kamusal alanla ilgili, üçüncü gruptaki belgelerin ise özel alanla ilgili olanlar şeklinde sınıflandırıldığı söylenebilir. Belgelerde yer alan sorunların kısa özetine değinildikten sonra problemin çözümünde esas alınan yargı kriterleri ele alınacaktır.

2.1. Cami-Mescidlere İlişkin Belgeler

2.1.1. Birinci Belge: Cami Avlusuna Ağaç Dikilmesi

İlk belge, cami avlusuna ağaç dikilip dikilemeyeceği ile ilgilidir. Bu konu, yani cami bahçesine ağaç dikilip dikilmemesi konusu Mâlikî mezhebi ile Endülüslüler arasındaki ender ihtilafı konulardan birisidir.³⁹ Zira bu bölgede Mâlikîliğin Evzâî mezhebinin yerini almasına rağmen, bu konu hakkında Endülüslüler İmam Evzâî'nin görüşüne tabi olmayı tercih etmişlerdir.

Mâlikî fakihlerinden İbrahim b. Attâb el-Havlânî'ye mescid avlusuna ağaç dikmenin dinî hükmü sorulmuştur. İbrahim b. Attâb'ın cevabı, daha önce böyle bir uygulama görmedikleri için mescide herhangi bir bitki ve ağaç dikilemeyeceği, bunun yasak olduğu şeklindedir. İbrahim b. Attâb görüşünü, Endülüs'te Mâlikîliğin kurucularından biri olan ve Sahnûn'un öğrencisi ünlü fakih ve muhaddis İbn Vaddâh'a dayandırmaktadır.⁴⁰ İbn Vaddâh aynı zamanda Mâlikî mezhebinin ana eserlerinden *el-Müdevvene*'nin önde gelen râvilerindedir. Ancak, pratikte bu fetvaya uyulmadığı bilinmektedir. İsâ b. Sehl'in de yer verdiği gibi Endülüslüler İmam Evzâî'nin görüşüne uyarak Kurtuba camiine portakal ağaçları ve başka bitkiler dikmişlerdir. Yasağın gerekçesine bakıldığında, bu ağaçların ürünlerinin kutsal bir mekân olan caminin esas amacına zarar verme ihtimali ve caminin ticari amaçlarla kullanılmasını önlemek gibi gözükmektedir. Ayrıca, cami avlusunun (sahn) öğretmenler ve öğrenciler tarafından eğitim için kullanılması da bir diğer sebep olabilir.⁴¹

Belge, bize fıkhî pratik uygulamalar ile teorik görüşler arasındaki farkı vurgulayan güzel bir örnek sunmaktadır. Endülüs'teki Mâlikî mezhebi, yerel uygulamalardan/örften ve diğer mezheplerden etkilenmiştir, ancak bazı konularda farklı uygulamalara gidilmiştir. Cami avlusuna ağaç dikme meselesinde, örfe dayanılarak hükme varıldığı anlaşılmaktadır. Mâlikî mezhebinin görüşüne aykırı olarak cami bahçelerine ağaç dikilmesine devam edilmesi, cârî uygulamanın sürdürüldüğünü ve örfün dikkate alındığını göstermektedir. Bunun yanı sıra Mâlikîler'in görüşündeki yasak hükmü, ibadet mekanlarının kutsallığının korunması, suyun tasarruflu kullanımı, caminin bakımı ve temizliği vs. gerekçeleriyle uygun görülmemiştir.⁴² Ayrıca camideki ağaçların meyvelerinin toplanması, satılması gibi konuların gündeme gelme ihtimali de bir diğer yasak gerekçesidir. Camilerin maddi menfaatten arınmış sadece huşu ile ibadet edilen ve eğitim yapılan yerler olarak kalması gayesi güdülmüştür.

³⁹ Venşerisî, camiye ağaç dikilmesi konusu ile birlikte Mâlikî ile Evzâî mezhebi arasında ihtilafı altı mesele olduğundan bahsetmektedir. Venşerisî, *el-Mi'yâru'l-Mu'rib*, 11/12.

⁴⁰ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 15, 49-50.

⁴¹ Portillo, *Organización urbana y derecho musulmán*, 85.

⁴² İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 15.

2.1.2. Dördüncü Belge: Cuma Günleri Camilerde Toplanıp Oturulması

Camilere ilişkin olarak bu belge fakih İbn Ziyâd'a yöneltilen bir soru hakkındadır. Buna göre cuma günleri fakih olmayan bir grup insan, ilim, müzakere ve fetvâ almak için bile olsa camide oturabilir mi? İbn Ziyâd cevabında, namaz vaktine kadar bunun yapılabileceğini söyler ve İmam Mâlik'in cuma günleri aynı şekilde ilim halkasına namaz vaktine kadar devam ettiği örneğini verir.⁴³

İsâ b. Sehl geçmişte büyük camilerde bu tür ilim halkalarına izin verilse de kendi döneminde fakih olmayan, bilgisiz, sınırı aşabilecek kişilerin bu topluluklarda bulunabileceği ve namaz kılanları rahatsız edeceği gerekçesiyle bunu uygun görmez.⁴⁴ Eğer ilim halkaları fakih, bilgili ve izan sahibi kişilerden oluşuyorsa, bu kimselerin namaz vakitleri haricinde mescidde ilim teâtisinde bulunmalarına izin verilmiş, aksi takdirde mescidden çıkarılmaları gerektiğini söylemiştir.⁴⁵

Bu belge, İslam'da ilim ve ibadetin iç içe geçtiği mescitlerin nasıl kullanılacağına dair bir tartışmayı ele almaktadır. İslam dini mescidi öteden beri ibadet yeri olduğu gibi ilim merkezi olarak da konumlandırmıştır. Ancak burada camilerde yapılan ilmi tartışmalara ancak liyakat ve mescid adâbına uyan kişiler tarafından yapıldığında izin verilebileceği anlaşılmaktadır. Cami ile ilgili tüm meselelerde ibadet mekânına ihtiram gayesi ön plandadır. Muhtemelen camide laubali ve boş konuşmaların önüne geçerek, ilim ve ibadet atmosferinin bozulmasına engel olmak amaçlanmıştır.

2.1.3. Altıncı Belge: Aceb Camii'ne Çocukların Girmesi Konusu

Camilerin kullanımı ile alakalı bu belge Aceb Camii'nin⁴⁶ caddeye bakan kapısından sürekli çocukların girdiği ve namaz kılanları rahatsız ettiği üzerine yapılan bir şikâyet ile ilgilidir. Belgede cami kapısının cephesinin değiştirilmesi ve böylece çocukların girmesinin engellenmesi talep edilmektedir. İsa b. Sehl, fakih İbn Lübâbe'nin mescidin temizliğinin sağlanması, namaz kılanların rahatsız edilmemesi ve namaz alanının kirlenmemesi için bu kapının kapatılması yönündeki fetvasını aktararak kapının yerinin değiştirilmesini söyler.⁴⁷ Bu belge, Müslüman toplumlarda cami içinin ve çevresinin temizliğinin sağlanması konusunda fukahanın gösterdiği hassasiyeti ortaya koymaktadır. Camideki çocuk gürültüsünün ibadetteki huşuyu bozacak seviyeye ulaşması sebebiyle söz konusu fetvanın verilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Neticede cami bir ibadet alanıdır ve bu mekânın temizlik ve sükununu sağlamak için gerekli imar düzenlemesi yapılabilir.

⁴³ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūni'l-umrân*, 19, 65.

⁴⁴ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūni'l-umrân*, 20, 66.

⁴⁵ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūni'l-umrân*, 66.

⁴⁶ Aceb Camii, Emir I. Hakem'in Kurtuba'da inşa ettiği camidir. İbn Sehl'in eserinde geçen Kurtuba'daki cami, medrese, çarşı, sur ve nehir gibi şehrin unsurları hakkında aynı esere müracaat edilebilir. bk. Rafael Pinilla Melguizo, "Jurisprudencia y Ciudad. Notas Sobre Toponimia y Urbanismo en la Córdoba Altomedieval Extraídas de al-Ahkam al-Kubra de Ibn Sahl (siglo XI)", *Actas del 1er Congreso Internacional Las Ciudades Históricas Patrimonio Sociabilidad: Córdoba, 15-17 de abril de 1999*, ed. José C Martín de la Cruz - Ramón Román Alcalá (Córdoba: Publicaciones Obra Social y Cultural Cajasur, 2000), 570.

⁴⁷ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūni'l-umrân*, 20, 67-68.

2.1.4. Yedinci Belge: Emir Hişâm Camii'nin Kapısının Kapatılması Hakkında

Belgeye göre Emir Hişâm mescidinin kapılarından birisi kapatıldıktan sonra halk kadılarına şikayette bulunur. Kapının 50 seneden fazla bir süredir açık olduğunu ve kapatılmasından dolayı halkın mağdur olduğunu dile getirirler.⁴⁸ Fakihler yerinde inceleme yaptıktan sonra kapının açılmasının halkın menfaatine olacağına karar vermişlerdir. İsâ b. Sehl, İslâm imarında camilerin tadilatı ya da yenilenmesinde, cemaatin kalabalık olduğu günlerde izdiham yaşanmadan tahliyesine imkân sağlayacak şekilde kapı sayısının artırılmasının gereğine dikkat çekmiştir. Cami kapısı hakkındaki bu hükümde de aynı gaye etkili olmuştur.⁴⁹

Cami gibi kutsal mekânların imarı söz konusu olduğunda, toplumun menfaatinin sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Camiye kapı açma ve açılan kapıyı iptal etme meselesi basit bir mimari değişiklik gibi görünse de bu konu, İslâm toplumunda caminin konumu bakımından önemli bir nitelik kazanmaktadır. Ayrıca kadınların hukuki kararlar verirken yerinde gözlem yapma ve tanıkları dinleme gibi yöntemlere başvurduğu da bu belgeden çıkarılan bir diğer sonuçtur.

2.1.5. Sekizinci Belge: Cami Kapısı Açılması Meselesi

Bir önceki belge gibi mimari bir değişiklik olarak gözüken bu mesele de toplumsal yönü hasebiyle önemli hale gelmektedir. Belgede Burc Makbere mescidine bir kapı açılmasını talep eden ve bu yönde fetva isteyen bir soru bulunmaktadır. Kadı Ahmed b. Muhammed b. Abdülaziz el-Ensari'ye soru yöneltilmiş, pek çok şahidin şehâdeti ile bu kapının açılmasının "açık bir zarar" vereceği ifade edilmiş hatta bu konuda icma olduğu ifade edilerek bu talep reddedilmiştir. Daha önce mescide kapı açılması sebebiyle mescidin zarara uğradığı benzer uygulamalar gösterilerek teyit edilen bu fetvada, Allah hakkı gerekçe gösterilmiştir.⁵⁰

Belgeye göre önceden açılmış ancak insanların zaman içerisinde zarar gördüğü böyle bir kapı varsa bile kapatılması gerekir. Burada kapatma gerekçesi, mescidin temiz tutulmasını sağlamaktır. Eğer camiye gelen kişiler çamur, toprak vs. dikkat etmeden mescidi kirletiyorsa ve fazla sayıda kapının bulunması caminin temizlik kontrolünü olumsuz etkiliyorsa kapı kapatılmalıdır. Çünkü bu durum, mescidin saygınlığına aykırıdır.⁵¹ Eğer kîdem-i zamandan beri açılmış böyle bir kapı varsa yine kontrollü olarak, ana kapı haricinde sadece namaz vakitlerinde açılması sağlanabilir. Böylece başlangıçta kamunun maslahatını sağlayan husus, artık maslahatı sağlamadığı gibi zararlı hale de dönüşürse hüküm de ona göre değişmektedir. Nitekim makâsîdın ruhu olan maslahatın gereği de budur. Bir önceki belgede olduğu gibi burada da cami üzerindeki tadilatın her yönüyle değerlendirilerek (temizlik, caminin kutsallığı vs.) cemaatin ve toplumun menfaatine bir hüküm verildiği görülmektedir. Nitekim İslâm hukukunda hukukullah (Allah hakkı) kamu hakkı olarak değerlendirilmekte ve kamunun menfaati öncelenmektedir. Bu bağlamda şayet yapılardaki mevcut veya sonradan yapılan bazı unsurlar kamuya zarar vereceği

⁴⁸ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 21, 69.

⁴⁹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 21, 69.

⁵⁰ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 22, 81.

⁵¹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 22, 82-85.

kesinlik kazandığı takdirde iptal edilebilir. Bu durum, "Def'i mefāsīd, celb-i menfaatten evlâdir"⁵² küllî kaidesine de uygundur.

2.2. Hisbe Kurumuna İlişkin Belgeler

Bu başlık altında daha çok hisbe kurumunun görev sahasına da giren çeşitli ortak alan sorunlarına yer verilecektir.

2.2.1. İkinci Belge: Çarşılarda Namaz Kılma Meselesi

Bu belge iki farklı konuyu içermektedir. İbn Attâb'a sorulan ilk konu, çarşıda dükkanlarında öğle ve ikindiye kılarak camiye gelmeyenlerin durumudur. Bu soruya verilen yanıt, daha önemli bir sebep olmadığı sürece camiye gitmeyip çarşıda namaz kılmanın geçerli olmadığını belirtmektedir, çünkü namaz dinin temel bir unsurudur ve bu şekilde ele alınmalıdır. Ancak, buna uymayanlara zorlayıcı bir güç uygulanamaz; sadece bu duruma son verilmesi emredilir. İkinci konu ise, gayri meşru yollarla elde edilen kazançlarla ilgilidir; bu, örneğin gayri meşru mallarla inşa edilmiş dükkanlar veya başkalarının mülküne el konularak yapılmış olan dükkanların kiraya verilmesi durumunu kapsar. Bu durum, çarşıda namaz kılma eylemini daha da ağırlaştırmaktadır, çünkü gaspedilmiş arazide (dükkanlarda) namaz kılmanın caiz olmadığı bilinmektedir.⁵³ Bu görüş, İbn Attâb'a sunulmuştur ve Mısırlı âlim Asbağ b. el-Ferec'in görüşüyle desteklenmiştir.⁵⁴ Buna göre cami imarında dikkat edilecek bir husus da caminin inşa edileceği arazinin mağsub olmamasıdır.

Belgede camiye gitmeme gerekçesi meşru ve geçerli bir sebebe (caminin uzak olması, sağlık sebepleri vs.) bağlanmaktadır. Aksi durumda caminin toplumu birleştirici fonksiyonu öne çıkarılarak ibadetin mekânında yapılmasının öneminin vurgulandığı ve buna uygun bir hüküm verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca gayri meşru kazançlar ve mülk gaspı üzerinden yürütülen ticaretin, namaz kılınan mekanların meşruiyetine gölge düşürdüğünü göstermektedir. Dolayısıyla İslam şehirlerinde ibadetle birlikte ticari-sosyal diğer faaliyetlerin de dinî hükümlerle uygunluğuna dikkat edilmektedir.

2.2.2. Üçüncü Belge: Müezzin Ebû Rebi'nin gece ezan okuma meselesi

Bu belge, müezzin Ebû Rebi'nin gece yarısında ezan okuması ile ilgilidir. Konunun özeti şudur: Evi çarşıda ve camiye yakın olan bir adam bu ezanın sabah fecrin doğuşuna kadar dua ile birlikte devam ettiği, kendisiyle birlikte diğer komşuların da rahatsız olduğunu öne sürerek buna mâni olunmasını ister.⁵⁵ Sorunun içeriğinde de olduğu gibi bu daha çok İslâm'daki ihtisâb kurumu ile ilgili bir konudur. Kadı cevaptan önce müşavere heyetine⁵⁶ danışır. Heyeteki

⁵² Mecelle md. 30. Kötülüklerden kurtulmak, çıkar sağlamaktan önce gelir. Bu maddeye göre kötülüklerden ve zarardan korumaya öncelik vermek, hukukun, yargılamanın temel ilkesidir. Cengiz İlhan, *Mecelle- Hukukun Doksan Dokuz İlkesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2010), 34-34.

⁵³ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 16, 50-52.

⁵⁴ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 16; Portillo, *Organización urbana y derecho musulmán*, 86-87.

⁵⁵ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuûni'l-umrân*, 17, 53.

⁵⁶ Kaynağını şûrâ kökeninden alan müşavere heyeti, İslam uleması arasında danışma kurulu anlamında kullanılmaktadır. Endülüs bölgesinde fetvâ alanında yaygın olarak kullanılan müşavere heyeti ise, kadı başkanlığında olan şûra üyelerinden oluşmaktadır. Kadı, kendisine gelen anlaşmazlık ve fetva konusu meseleyi fakihlerden oluşan müşavere heyetine danışarak hükme bağlardı. Tabâkât kitaplarında birçok fakihin biyografisinde müşavere heyetinde görev yaptığı bilgisi

fakihlerden İbn Serrâc, İmam Mâlik'in gündüz namaz vakti minbere çıkan birini bundan menettiği delil getirerek, gece yarısı bunu yapmayı engellemenin daha evlâ olduğunu söyler. Kadı, sonunda gece namazının nafil olduğu, insanlara eziyet etmemek ve orta yolu izlemenin doğru olduğu gerekçeleri ile gece yarısı okunan ezan veya duanın men edilmesi gerektiğini söyler.⁵⁷ Ancak İsâ b. Sehl, İmam Mâlik'in gece yarısı tüm evlerden dua ve ezber sesleri geldiği halde mühtesibin bunu engellemediğini, sebebinin de buradaki zararın kısmî olduğu sadece mescidin yanında evi olan komşuların bundan etkilendiğini söyler.⁵⁸ Nitekim başka bir olayda İmam Mâlik, demircilik mesleğiyle uğraşan ve gece gündüz demir döven birisinin bitişiğindeki komşusuna rahat vermemesine rağmen, adamın mesleği olduğu gerekçesiyle bunun engellenmesini doğru bulmamıştır. İsâ b. Sehl bu görüşü aktardıktan sonra eğer demircinin sanatını ifa etmesi engellenmediyse, ezan ve dua okumanın evleviyetle engellenmemesi gerektiğini ifade eder.⁵⁹

Bu belge, ezan ve dualarla ilgili kuralları ve bunların uygulanışını tartışmaktadır. Ancak burada mesele, ezanın gece yarısı okunmasıdır. Sabah namazı için yapılan çağırının zamanı bellidir, fecrin doğmasından önceki vakittir. Gece okunan ezan ve dua ise gece namazı, yağmur duası gibi nafil ibadetler için okunabilir. Bu şekilde yapılan nafil ibadetlere kimseye zarar vermediği sürece engel olunmamalıdır. Ancak bir hak ihlali söz konusu olduğu takdirde hukuk devreye girmektedir. Buradada yetkili kişi olan muhtesib, zararın niteliğine göre hüküm veren kadının kararlarını uygulamıştır. Eğer ibadetler ve diğer dinî uygulamalar, özellikle farzların dışında ise insanların zarara uğratılmaması kanaatimizce en doğru olandır. Bu belge, ibadetler ile toplumsal düzen arasındaki dengenin sağlanmasına yönelik önemli bir örnektir.

2.2.3. Beşinci Belge: Mescid Çevresine Tahıl, Bakla İndirilmesi

Bu belge, mescid çevresinde yer alan depolara tahıl, bakla, odun vs. malzemelerin indirilmesi sonucu yaşanan kirlilik ve mescidin temizliği konusundaki bir problemi ele almaktadır. Kadı mescidin temizliğini ön plana alarak mescide bu şekilde verilen zararı engellemek için cami etrafına malzeme indirmeyi yasaklamıştır.⁶⁰ İsâ b. Sehl'in bu belgede mescidin etrafına verilen zararı mescidin içerisine verilmiş gibi değerlendirerek bu davranışları yasaklaması ve ibadet mekânını koruması⁶¹ önemlidir.

Bu belgeden, söz konusu dönemde mescid etrafında dükkan ve depoların bulunduğu, hatta bazen mescidin kendi deposunun bile olduğu bilgisi çıkarılmaktadır. Ayrıca belgeye göre mescidin temizliği ve korunması sadece namaz alanını değil, mescidin etrafını, yani cami dışındaki yan binaları da kapsamaktadır. Eğer mescidin yakınında, camiinin kirlenmesine sebep olabilecek bina ve yapılar varsa bunların, dönemin denetim mekanizması hisbe/ihtisab kurumu marifetiyle zararın defî kapsamında denetlenmesi gerekmektedir. Günümüzde, camilerin

yer almaktadır. İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ülemâ' ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısırî, 1989), 1/128, 322, 431; II/80, 126; Abbas Şehabeddin Muhammed b. Ahmed Makkarî, *Nefhu't-tib: Nefhu't-tib min gusni Endelüsîr-râtîb*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sâdir, 1968), II/239.

⁵⁷ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 18-19.

⁵⁸ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 61-62.

⁵⁹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 19, 63.

⁶⁰ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 20.

⁶¹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 20, 66-67.

bulunduğu binaların giriş katı ya da bitişiğindeki dükkanların kiralanması sebebiyle oluşabilecek muhtemel zararların denetimi bu kapsamda değerlendirilebilir.

2.2.4. Dokuzuncu Belge: Cami ve Mescid Duvarına Müdahale

İsâ b. Sehl, Kurtuba'da İbn Attâb'a bu konuda yöneltilen bir soruya yer vermiştir. Buna göre camilerin etrafında camiyi koruma amacıyla boş bir alan bırakılmalı mıdır? Eğer camiye yakın bir komşu varsa, komşusunun evine yaptığı gibi cami duvarına da tahta, kiriş vs. bir yapı yapabilecek midir?⁶²

İbn Attâb verdiği cevapta cami ve mescid ayırımına gitmektedir. Hocalarının mescid duvarlarına kiriş yapmayı menetmediklerini, ancak camilerdeki durumun farklı olduğu söylemektedir. Buna göre camilerin etrafında cami kalabalık olduğunda cemaatin namaz kılabileceği veya bineklerini bırakabileceği boş alanlar bulunmalıdır. Büyük camilerin küçük mescidlerden farklı olduğu açıkça görülmektedir. Camiler, İslâm dinin önemli şîarlarından Cuma namazlarının kılınması hasebiyle farklı bir konuma sahiptir. Dolayısıyla mescidle camilerin imar düzenlemelerine verilen fikhî hükümlerin de farklı olması beklenir. Buna göre bir kişinin evi mescidin yakınında ise, ihtiyaç duyduğunda onun mescidin duvarına kiriş yerleştirmesine engel olunmayacaktır. Ancak Hz. Peygamber'in "Sizden kimse komşusunun duvarına bir kiriş koymasına engel olmasın."⁶³ hadisine dayanan bu izin, sadece mescid ile sınırlıdır. Nitekim İmam Mâlik cami duvarına yapılan böyle bir müdahaleye izin vermemiştir.⁶⁴ Zira camilerin özellikle cuma günleri cemaat sayısının artması sebebiyle boş bir alana ihtiyaç duyduğu, duvarına bir yapı yapılarak alanının daraltılmasına engel olduğu görülmektedir.

Ayrıca belgede İsa b. Sehl, mescitlere yapılacak kirişin dahi gün ışığı, hava, rüzgar, güneş gibi unsurları engellerse "zararı menetmenin menâfi'-i celbetmekten mukaddem" olduğu gerekçesiyle buna izin verilmeyeceğini ifade etmektedir.⁶⁵ Tam bu noktada Portillo'nun iddiasına yer vermek uygun olacaktır: Ona göre, İbn Attâb'ın görüşü kendi görüşü ve diğer fakihlerin görüşleriyle de, hadisle de çelişmektedir. Çünkü diğer fakihlerin görüşlerinde kiriş yapılmasına izin verilmektedir.⁶⁶ Ancak burada yapılan cami-mescid ayırımı ve buna göre farklı fetvalar verilmesi göz ardı edilmiş gibi görünmektedir. Zira bizzat İbn Attâb mezhep imamlarının mescid duvarına müdahaleye izin verdiğini, câmi duvarına ise cemaat sayısı ve ihtiyaç sebebiyle izin vermediklerini aktarmaktadır.

Belge cami, mescid ve komşuluk haklarına dair önemli veriler sunmaktadır. Dini yapıların niteliğine göre farklı mimari düzenlemelerin olabileceği anlaşılmaktadır. Özellikle kamu menfaatinin söz konusu olduğu durumlarda, cemaat sayısının daha fazla olduğu Cuma namazı kılınan camilerin inşa ve tadilatına daha fazla dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Bu camilere kiriş

⁶² İsa b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 23, 75.

⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, thk. Muhammed Zühreir b. Nasr (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Mezâlim", 46; Ebû Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), "Müsâkât", 22; Ebû Abdullâh el-Asbahî Malik b. Enes, *el-Muvattâ*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), 2/ "Akdiye", 36.

⁶⁴ İsa b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 23.

⁶⁵ İsa b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 23, 76-77.

⁶⁶ Portillo, *Organización urbana y derecho musulmán*, 96.

koymanın engellenmesi özel mülkiyetin amme menfaati karşısında ikinci plana bırakıldığını göstermektedir.

2.3. İrtifâk haklarına ilişkin belgeler

2.3.1. Onuncu Belge: Üzerinde Anlaşmazlık Olan Bir Duvar İncelemesi

İki bitişik komşunun aynı duvar üzerindeki ihtilafına yer veren belge, konunun taraflarca mahkemeye taşınmasına dayanmaktadır. İki komşu da tavanda yer alan taraçanın⁶⁷ mülkiyet hakkının kendilerinde olduğunu iddia etmektedir. Kadı davada her iki tarafın şahitlerini dinler, sonra fakihlerden oluşan müşavere heyetine danışır ve komşulardan hangisinin haklı olduğunu anlamak için yeminlerine başvurur. Şahitlik ve yemin edilmesi sonucu çatı kullanım hakkının taraflardan iki kadın komşuya ait olduğuna karar verilir.⁶⁸

Belgeden o dönemde evlerin çatı bölümünün ortak bazı kısımları olduğu ve ev sahiplerinden hangisine ait olduğu anlaşılacak yakınlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Dava konusu ihtilafta izlenen metot yargılama ahkâmına dair önemli veriler sunmaktadır. Hukuki anlaşmazlıklarda tanık ifadelerine, yemine ve müşavere heyetine başvurulması, mülkiyet haklarının belirlenmesine yönelik güzel bir örnektir.

2.3.2. On Birinci Belge: Bitişik Komşusunun Duvarına Zarar Verme

Mülkiyet haklarına odaklanan bu belgede komşusunun evinin duvarına merdiven, mutfak benzeri bir çıkıntı yaparak komşusuna duman yoluyla zarar veren bir kişinin dava edildiği görülmektedir. Anlaşmazlık konusu husus, davalı şahsın bu inşaatı çok uzun zaman önce yaptığı için kazanılmış hak doğurduğunu iddia etmesidir. Durum mahkemeye arz edildiğinde tanıklar dinlenir ancak tanıkların inşaatın zamanına dair çelişkili ifadeleri (20 veya 30 sene gibi) bulunmaktadır. Bu yüzden çözüm için taraflara yemin ettirilir, kim yeminden çekirse onun haksız olan taraf olduğu anlaşılacaktır. Yeminleşme sonrasında inşaatın yeni olduğu anlaşılınca yıktırılmasına ve komşunun zararının giderilmesine karar verilmiştir.⁶⁹

Bu davadan çıkarılan önemli hususlardan birisi, uzun zamandan beri yapılmış bir mülkiyetin irtifak hakkı talebinde bulunmasıdır. Davada komşular arası yapıların zaman açısından hangisinin önce olduğuna dikkat edilmiştir. Buna göre daha yeni olan yapı için bir ek yapı yaparak irtifak hakkı kullanılması talebinde bulunulamaz, yapılan bu talep reddedilir. İlave olarak komşuya verilen zararın giderilmesi için eklenen yapının da yıktırılması gerekir. Mülkiyet ve komşu anlaşmazlığına yer veren bu davada yemin ile birlikte tanık/shahit gibi yargılama metotları kullanılmıştır.

⁶⁷ Arapça'da ترس şeklinde ifade edilen Türkçe'de teras ve taraça gibi çatı çıkıntısı benzeri bir anlamı olan bu yapılar, İngilizce'de "clypeiform", "buckler": kalkan terimleriyle ifade edilmektedir. Genellikle yapıya eklenen çıkıntı anlamındaki bu yapılar daha çok savunma mimarisinde kullanılmıştır. Afif Behnesî, *Mu'cemu'l-îmâre ve'l-fenn* (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1995), 12.

⁶⁸ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 24, 80-82; Muhammed b. İyâz, *Mezâhibu'l-hukkâm fi nevâzili'l-ahkâm*, thk. Muhammed b. Şerife (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), 2. Basım/97.

⁶⁹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 24, 86.

2.3.3. On İkinci Belge: Duvarının İhlâl Edildiği İddiasındaki Komşu

Bu belgede bir önceki davada olduğu gibi iki komşu arasındaki bir mülkiyet davası gündeme getirilmektedir. Buna göre komşulardan biri inşaat yaparak diğerini zarara uğratmıştır. İş yargıya taşındığında davanın çözümü için delil beklenir, bu konuda yapılacak ilave bir delil de kadının anlaşmazlık mekanına giderek gözlem yapması ve gerçekten yapı ihlâli olup olmadığını tespit etmesi ve varsa buna engel olmasıdır. Bu davanın benzeri günümüzde "yürütmenin durdurulması"⁷⁰ olarak isimlendirilmektedir. Kendi akarında tasarrufta bulunan kişinin başkasının malına zarar vermesi durumunda bu işlemi durdurulur. Buna binaen kadı eğer komşunun yaptığı işlemin diğer komşuya zarar verdiğini tespit ederse, yaptığı/yapacağı yeni işlerin devam etmemesi için inşaatı durdurabilir. Çünkü burada terettüp eden bir "zararın def'i" söz konusudur.⁷¹

Bu belge komşular arası mülkiyet ihlâlini içermektedir. Belgenin yazıldığı dönemde komşular arasında bu tür ihlâllerin sık yaşandığı ve yargıya taşındığı sonucu çıkarılabilir. Ayrıca yine yargılama usulüne dair delil, tanık ve yerinde inceleme yöntemlerine başvurulmuş, yargılama sonucunda hak ihlâli varsa yürütmeyi durdurma yoluna da gidilmiştir.

2.3.4. On Üçüncü Belge: Muhammed b. Halid'in Evinin Yıkılması

Bu belgede Said b. Mücahid isimli adamın komşusu Muhammed b. Halid'in evinin duvarını yıkması meselesi gündeme gelmektedir. Davalı taraf, bu yıkımı ev sahibinin (babasının) izniyle yaptığını söyler. Müşavere heyetinin görüşüne göre davalı taraf haksız bulunur ve kendisine üç seçenek sunulur: Yapıyı eski haline getirmek, tamir ettirmek veya bedelini ödemek.⁷² Eğer bunlardan hiçbirisini yapmazsa müşavir Yahya b. Abdülaziz, davalının te'dîb için hapsedebileceğini, Ubeydullah b. Yahya ise sopa ile vurulması gerektiğini söylemiştir.⁷³ Eğer zarar verilen mülkün bedeli bilinmiyorsa bir denetçi gelerek evin değerini tespit edecektir.

Mülkiyet anlaşmazlığına dayalı bu belge, zarar ve mülkiyet ihlali sonucunda verilen cezaları gündeme getirmektedir. Verilen zararın maddî yaptırımlarının ve cezalarının bulunduğunu göstermesi, oluşabilecek diğer hak ihlâllerini önleme konusunda önleyici tedbir vazifesi görmektedir.

2.3.5. On Dördüncü Belge: Komşusunun Bahçe Duvarından Su Akıtan Kişi Hakkında

Söz konusu anlaşmazlık komşular arasında suyun dökülmesi sonucu zarar gören komşuluk ilişkisine dayanmaktadır. Dava eden komşunun iddiası, yan komşusunun kendi duvarından giden atık suyu onun bahçesine dökerek bitkilerine ve bahçesine zarar verdiği şeklindedir. Suyu akıtan komşunun savunması ise, duvarın ve atık su yolunun önceden de o şekilde olduğu,

⁷⁰ Yürütmenin durdurulması kurumu, İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 27/2. Ve Anayasa'nın 125/5. maddelerinde düzenlenmiştir. Buna göre bir yargılamada yürütmenin durdurulması kararı verilebilmesi için esasa ilişkin iki şart aranmaktadır. Bu şartlardan ilki, idari işlemin hukuka aykırı olması, diğeri ise idari işlemin yürütülmesi halinde telafisi güç ya da imkansız zararların doğacak olmasıdır. Ahmet Talha Tetik, "Yürütmenin Durdurulması Kurumunda Telafisi Güç ya da İmkansız Zarar Kavramı ve Uygulanmakla Etkisi Tüklenen İdari İşlemler", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/2 (2020), 709.

⁷¹ İsa b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 25, 87.

⁷² İsa b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 25-26, 88-89.

⁷³ İsa b. Sehl, *Vesâik fi şu'ûni'l-umrân*, 27, 90.

dolayısıyla bu suyu geçirme hakkına sahip bulunduğu yönündedir. Burada müşavir kadı İbn Lübâbe bir beyine ortaya çıkana kadar komşuyu bu şekilde komşu bahçeye su akıtmaktan meneder.⁷⁴ Burada davalı tarafın zaman vurgusu, fakihler tarafından uzun zamandır yapılan bu tür uygulamaların komşular arasında mecrâ hakkı olarak nitelendirilen bir irtifak hakkı doğurması sebebiyledir. Mâlikî fakihleri benzer şekilde komşular arasında cereyan eden bir irtifak meselesinde konuyu bu şekilde sonuca bağlamıştır.⁷⁵

Yağmur sularının veya diğer atık sularının tahliyesi Endülüslü bölgesi şehirlerinde sınırlı alan sebebiyle oldukça önemli gelmektedir.⁷⁶ Yağmur suyu dahi olsa atık suların tahliyesinin komşunun mülküne zarar vermesi kesinlikle yasaktır.⁷⁷ İslam hukukunun böyle bir anlaşmazlıkta şikayet edilen tarafın mesîl hakkı olup olmadığına bakar. Eğer irtifak haklarından birine sahipse zaten izinli sayılmaktadır. Eğer bu hakka sahip değilse ve evindeki pis suları akıtmanın tek yolu komşusunun evinden geçerek bu suların sokağa akıtılmasıysa ancak komşunun da rızası alınarak kendisine izin verilir.⁷⁸

2.3.6. On Beşinci Belge: Çatı Sorunları Hakkında

İki komşudan birinin diğerinin manzarasını engelleyecek şekilde kendi çatısında bir tasarrufta bulunması sonucu çıkan bir anlaşmazlık söz konusudur. Bu hak konusunda müşavere heyetine danışılmış, heyetteki fakihlerden bazıları komşunun zarara uğraması sebebiyle çatıdaki bu tasarrufa karşı çıkmıştır. Aralarında İbn Kattân'ın da bulunduğu diğer grup ise eğer komşu rüzgâr, ışık vs. bir zarara uğramıyorsa çatı tasarrufunda bulunan komşuyu haklı bulur, zira kişi kendi mülkünde tasarrufta bulunmaktadır.⁷⁹ Ancak farklı görüşteki fakihlerin ortak noktası "zarara uğratmama" olgusudur. İsâ b. Sehl, fakih İbn Kattân'ın görüşünü tercih eder, nitekim İbn Sahnûn'un benzer bir davayı çözümlemesi de aynı şekilde olmuştur.⁸⁰ Bu konuda son olarak, İmâm Mâlik'in ancak komşunun rızası alınarak bu tasarrufun gerçekleştirilebileceği görüşünü aktarmıştır.⁸¹

Belirtilen belgede, komşular arasında evdeki tadilat durumlarında kolaylaştırma sağlanması ve bunun komşuların rızasına, onayına bağlanması, yaşanması muhtemel yeni ihtilafları

⁷⁴ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 26.

⁷⁵ İrtifak hakkı: Genel olarak bir kişinin kendine ait olmayan çevresindeki bir gayri menkulden faydalanması olarak ifade edilmektedir. Bir kişinin komşusuna, evinden, bahçesinden vs. herhangi bir yolla süreli veya süresiz olarak belli ölçüler dahilinde faydalanmasına imkan tanıyan bu hak, özellikle Mâlikî fakihleri tarafından geliştirilmiştir. Hz. Peygamber'in iki sahabî arasında cereyan eden iki komşunun birinin suyunun diğer komşunun evinden geçmesi konusundaki anlaşmazlıkta, ilgili tarafa bu hakkı tanıyarak sonuç bağlanmış, benzer bir sorunda da suyun başka yerden geçmesi şikâyetini dikkate almıştır. Detaylı bilgi için bk. Hasan Hacak, "İrtifak", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/461.

⁷⁶ Robert Brunschvig, "Urbanisme médiéval et droit musulman", *Revue des Études Islamiques* 15 (1947), 24-26.

⁷⁷ Komşuya verilen zarar kadim de olsa zarardır; zaman içerisinde hukuka uygun hale gelemez. Buna göre, bir kimse komşusunun kendi bahçesine akan pis sularının giderilmesini dava etse, dava olunan kişi bu mecranın eskiden beri o yerde bulunduğunu iddia etse dahi hâkim dava edilen kişinin savunmasını haksız bulmuştur. Zira kirli suların komşunun bahçesine akıtılması hukuka aykırıdır. Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, çev. Baha Arıkan (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1955), 65.

⁷⁸ İyâz, *Mezâhibu'l-hukkâm*, 2. Basım/92-93.

⁷⁹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 28.

⁸⁰ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 94.

⁸¹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 28.

önlemeye yöneliktir. Belgeye göre kişinin, komşusuna fahiş bir zarar vermediği sürece kendi mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunmasına imkân tanınmıştır. Burada inşa hakkının sınırının komşuya verilecek zarar olarak belirlenmesi ve kişinin kendi mülkünde tasarruftan alıkonulmaması önemlidir. Belge genel olarak komşuluk hakları ve mülkiyet sınırları konusunda⁸² temel prensipleri belirlemektedir.

2.3.7. On Altıncı Belge: Çıkma Sokaktaki Eve Kapı Açılması

Belgedeki anlaşmazlık konusu aldığı ev çıkma sokağa bakan bir adamın o evin arkasına bir kapı açması sonucu oluşmuştur. Kapı açtığı dönemde bir sorun yaşanmazken aradan üç sene geçtikten sonra diğer ev sahipleri mülklerini sattığında evi alan yeni komşu şikayetçi olarak mahkemeye başvurmuştur. Müşavere heyetindeki bir grup fakih müştekileri haksız bulur, çünkü evi aldıklarında o kapı zaten mevcuttu, dolayısıyla görme muhayyerliği haklarını kaybetmişlerdir.⁸³ Belgedeki görüşler, İsa b. Sehl tarafından hocası İbn Attâb'a dayandırılmakta, ayrıca İmâm Mâlik, Sahnûn ve İbn Raşîk'in görüşleri de yer almaktadır.

Şafii mezhebi, çıkma sokakta yaşayan komşunun, çıkma sokağın girişinden evine kadar geçiş hakkına sahip olduğunu kabul eder, ancak evinden sokağın sonuna kadar olan alan üzerinde hak sahibi değildir.⁸⁴ Mâlikîler ise "zarar vermek ve zarara zarar karşılık vermek yoktur"⁸⁵ hadisine dayanarak, çıkma sokaktaki bir evin kapısının serbestçe açılıp kapatılmasına izin vermektedir. Bu durum komşulara rahatsızlık vermediği sürece geçerlidir. Ancak, Kurtuba'da yaşanan bu olayda, çıkma sokakta bir kapının açılması ve kapatılması için tüm mülk sahiplerinin rızası talep edilmektedir. Ayrıca, müşteri kapıyı açık satın almışsa, bu kapıyı kapatma hakkının olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Bu durumda müşteri satın alma işlemiyle birlikte, yapılan şeye zımnî onay vermiş olur; ancak satın alınan evde oluşan herhangi bir zarara karşı, satıcının yerini almış olur.⁸⁶ Belgede ayrıca, çıkma sokakta su tahliyesi ve bir tuvalet açılması durumu da ele alınmaktadır. Sahnûn, uzun süreli bir yasal hak olmadıkça bunu yasak olarak değerlendirmektedir.⁸⁷ Ceyyân bölgesinde atık suların ve yağmur sularının tahliyesi için komşunun bu irtifak hakkına sahip olması gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁸

Belgede Kurtuba'da çıkma sokakların özel mülk olarak görüldüğü ve kullanım hakkı konusunda tüm mülk sahiplerinin rızasının istendiği görülmektedir. Bu durum, komşuluk haklarına dayalı mülkiyet kullanımının nasıl dengelendiğini göstermektedir. Çıkma sokaktaki suların tahliyesi ve tuvalet açılmasının yasaklanması ise, çevre sağlığının korunması amacıyla taşımaktadır.

⁸² Ayna bağlı mülkiyetler ile akara tâbi olarak söz konusu olan irtifak hakları konusunda bk. Zeynüddin İbrahim Muhammed İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu kezî'd-dekâik* (Kâhire, ts.), 6/148; Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku-1* (İstanbul: Ensar Neşriyât, 2019), 134-138.

⁸³ İsa b. Sehl, *Vesâik fî şu'ûni'l-umrân*, 29, 94-95.

⁸⁴ Abdülkerim b. Muhammed er-Râfi, *el-Aziz şerhi'l-Veciz*, thk. Adil Ahmed Abdülmecvud - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 4/405-406.

⁸⁵ Ebu Abdullah Malik b. Enes İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1985), "Akdîye", 36; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki (b.y.: Dâru İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, t.s.), "Ahkâm", 13.

⁸⁶ İsa b. Sehl, *Vesâik fî şu'ûni'l-umrân*, 29.

⁸⁷ İsa b. Sehl, *Vesâik fî şu'ûni'l-umrân*, 97.

⁸⁸ İyâz, *Mezâhibu'l-hukkâm*, 2. Basım/93.

2.3.8. On Yedinci Belge: Ev Yakınında Fırın Açılması

Belge, komşular arası zarar verme ile ilişkilidir. Abdurrahman isminde bir adam komşusunun evine bitişik bir fırın inşa edince, komşusu onu fırından çıkan dumanlar sebebiyle şikâyet eder. Abdurrahman duman konusunda bazı tedbirler olsa da komşu bu defa fırının kendi evinin mevcut kıymetini düşürdüğü ve satarken zarar edeceği gerekçesiyle kadıya başvurur.⁸⁹ Kadı müşavere heyetine danışır. Heyetten bir grup; adamın dumanı engellediği sürece komşusunun evin satış fiyatının düşmeyeceğini, zira inşa edilen fırının adamın kendi mülkünde bir tasarruf olduğunu söyleyerek yıktırılmasına karşı çıkar. Burada kadı, iki zarar arasında mukayese bulur: Abdurrahman'ın kendi mülkünde olan fırını yıktırma zararı; diğeri ise bu fırın dolayısıyla evin fiyatını düşeceğini iddia eden komşunun muhtemel zararı. Kadı, büyük olan zararın kişinin mülkiyetindeki bir tasarruftan alıkoymak olduğuna karar verir, komşunun zararını daha az bir zarar olarak görür. İslam imar hukukunda aslanan mâlikin mülkünde intifa hürriyetine sahip olmasıdır. Nitekim kadının hükme esas kıldığı bu görüş İmam Mâlik ve İbn Attâb'ın görüşlerine dayanmaktadır.⁹⁰

İsâ b. Sehl bu belgeden sonra dikkate değer bir oranda⁹¹ komşuluk ilişkilerine değinmektedir. Mâlikî fakihlerinin erken dönemlerden itibaren ele aldığı bu konuyu mülkiyet haklarının sınırları ve komşular arasındaki irtifak hakları kapsamında ele almaktadır. İsâ b. Sehl, Mâlikî fukahasının görüşlerinin "zarar vermeme" ilkesi çerçevesinde oluştuğu sonucuna varmıştır. Buna göre başkasına zarar verme durumu söz konusu olduğunda, bu zarar mutlaka giderilmelidir.⁹²

Belgeye göre komşuya verilen duman, koku gibi zararlar ele alınarak bir komşuluk hakkı düzenlemesi yapılmaktadır. Mâlikî fakihlerine göre zarar kapsamında değerlendirilen komşuya eziyet ve rahatsızlık veren bu tür uygulamalar yasaklanmıştır.⁹³ Şikâyete konu olan bu durumda komşunun zararı daha az görüldüğü için, fırının açılması engellenmemiştir. Burada komşuların her birinin zararı mukayese edilerek hüküm verildiği gözlemlenmektedir.

2.3.9. On Sekizinci Belge: Çatıya Kapı Açılması Sonucu Komşunun Mahremiyetini İhlal

Bu davanın konusu, Kurtuba'da yaşayan bir adamın kendi evinin çatısına açtığı kapı ile komşusunun odasının mahremiyetini ihlâl etmesidir.⁹⁴ Bu çatının altına açılan kapı, komşuların içeriye girmesine ve evin mahremiyetine zarar vermesine neden olmaktadır. Bu konuda mahkeme, yerinde gözlem yapma ve şahitleri dinleme yolunu izlemiştir. Şahitlerin ifadeleri ve yapılan inceleme sonucu açılan kapının komşunun mahremiyetine zarar verdiği anlaşılarak, kapatılmasına hükmedilmiştir.⁹⁵ İsâ b. Sehl bu meselede de Hz. Peygamber'in "La darare ve la

⁸⁹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 30.

⁹⁰ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 30, 98.

⁹¹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 101-111.

⁹² İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 110-111.

⁹³ Örneğin, benzer bir fetva Mâlikî fakihî İbn Kâsım'a bir komşunun diğerinin evinin yakınına hamam ya fırın inşa edemeyeceği sorulmuştur. İbn Kâsım cevabında komşuya verilecek böyle bir zararın câiz olmadığını belirtmiştir. Bu fetvâyı, İmâm Mâlik'in komşuya eziyet edilmesini men' eden görüşü ile delillendirmiştir. Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim İbnü'r-Râmî, *el-lân bi ahkâmî'l-bünyân* (Tunus: Merkezi'n-Neşri'l-Câmiî, 1999), 58-60.

⁹⁴ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 31.

⁹⁵ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 114.

dūrār" hadisine⁹⁶ dayanan Mâlikî fukahâsından İbnü't-Tallâ' künyesiyle meşhur Muhammed b. Ferec'in (ö.497/1014) görüşüne yer vermektedir.⁹⁷

Belgede tüm komşuluk ilişkilerinde olduğu gibi zararın odak noktası olduğu bir anlaşmazlık görülmektedir. Ayrıca zararın tespiti için yapılan araştırma, yemin,⁹⁸ şahitlerin dinlenmesi⁹⁹ ve ihtilaf konusu evi yerinde inceleme ve keşif¹⁰⁰ gibi yargı aşamalarının takip edilmesi mülk anlaşmazlıkları konusunda adil ve dakik tavır göstermektedir.

2.3.10. On Dokuzuncu Belge: Davacı Komşunun Kadıya İnceleme Talebinde Bulunması

Bu davada komşusunun evinin yanına bir yapı inşa ederek ona zarar verdiği gerekçesiyle şikâyet eden taraf, kadıya bu yapıyı incelemesi talebinde bulunmaktadır.¹⁰¹ Ancak evin sahibi, kadıya mülküne kimseyi göndermemesi talebinde bulunmuştur. Bu belgede İbn Lübbâbe, bir mağduriyet olup olmadığının anlaşılması ve varsa verilen zararın belirlenmesi için kadının yapıya bilirkişi göndererek inceleme yaptırmasının gereğine yer vermiştir. Davalının mülkünü incelenmemesi talebi ise haksız bulunarak kabul edilmemiştir.¹⁰² Belgenin devamında yapılan inceleme sonucuna ve karara ise yer verilmemektedir.

Dava, anlaşmazlık konusu yapının yerinde incelenmesinin önemine¹⁰³ işaret ettiği gibi haksız taleplerin mahkeme tarafından reddedildiğini de göstermektedir. Benzer diğer örneklerde olduğu gibi, kişinin kendi mülkiyet hakkını koruma gerekçesiyle başkasına verdiği zararı sürdürmesine izin verilmemiştir.¹⁰⁴

⁹⁶ "Zarar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur" hadisine makale içerisinde pek çok yerde değinilmektedir. Hadisin tahrici için bk., makale metni, s.18.

⁹⁷ İsa b. Sehl, *Vesâik fī shu'ūn al-umrān*, 112.

⁹⁸ Yemin, çekişmeli hususlarda mahkeme huzurunda karşı tarafa teklif edilen doğrultma beyanıdır. Hanefiler'e göre yemin sadece davalı tarafın ispat hakkı iken, Mâlikîler'e göre yemin ister davacı ister davalı taraf olsun yemin kuvvetli tarafın hakkıdır. Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995), 2/390; Burhaneddin Ebu'l-Hasen Ali b. Bekir Merğînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Mustafa el-Bâbî Halebî (Mısır: y.y., t.s.), 175; İmam Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir İbnü'l-Kayyim, *et-Turuku'l-hükmiyye fī siyaseti's-şer'iyye*, thk. Nayif b. Ahmed el-Hamed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), 107.

⁹⁹ Kur'an ve Sünnet'te büyük önem verilen şahitliğe, İslâm yargılama hukukunda önemli bir ispat vasıtası olarak başvurulmaktadır. İmam Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir İbnü'l-Kayyim, *İlamu'l-muvakkân an rabbi'l-âlemin*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1968), 1/90; Ebu'l-Vefa Burhâneddin Muhammed İbn Ferhun, *Tabsiratü'l-hükkâm fī usûli'l-akdiyye*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, t.s.), 241; Abdülkerim Zeydan, *Nizâmu'l-kazâ fī ş-şer'iyye* (Beyrut: Mektebetü Besâr, 1989), 183.

¹⁰⁰ İbnü'l-Kayyim, *et-Turuku'l-hükmiyye fī siyaseti's-şer'iyye*, 45, 66-67.

¹⁰¹ İsa b. Sehl, *Vesâik fī shu'ūn al-umrān*, 23.

¹⁰² İsa b. Sehl, *Vesâik fī shu'ūn al-umrān*, 116.

¹⁰³ Günümüz pozitif hukukunda keşif olarak adlandırılan bu delil, yargılama usulünde hâkimin bir uyuşmazlığı çözümlmek için başvurduğu önemli delillerden biridir. Hâkimin beş duyu organı vasıtası ile uyuşmazlık konusu hakkında bilgi edinmesi olarak tanımlanabilecek olan keşif delili hakkında 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 31. maddesi ile 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun ilgili hükümlerine atıf yapılmaktadır. İdari yargı uygulamasında keşif delili, imar uyuşmazlıklarından çevre hukukunu ilgilendiren uyuşmazlıklara kadar pek çok farklı konuda çoğunlukla bilirkişi desteği ile idari yargı hâkiminin sık başvurduğu bir delil türüdür. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Melike Özge Çebi Buğdaycı, "İdari Yargılama Usulünde Keşif Delili", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 29/1 (2021), 1-45.

¹⁰⁴ Mecelle'de 7. Maddede "Zarar kadim olmaz" şeklinde ifade edilen bu kaideye göre, gayri meşru (hukuka aykırı olarak) yapılmış olan şeylerin kıdemine itibar olunmaz, zararı mucip olduğu surette izale edilir. Madde 19'daki "Zarara zararlar karşılık verilmez" ile madde 25'teki "Zarar kendi misliyle izale olunamaz" kaidesi de zararın misilleme yapılmadan ve başkasına zarar verilmeden savuşturulması gerektiğine işaret etmektedir. Cengiz İlhan, *Mecelle- Hukukun Doksan Dokuz*

2.3.11. Yirminci Belge: Eve Yaptırılan Fırın ve Kanal Hakkında

Belgede kişinin evinde yaptığı fırın ve kanalların komşularına zarar verip vermediği incelenmektedir.¹⁰⁵ Buna göre zararı belirlemek için önce şahitler dinlenmiştir. Kanalın yağmur sularının tahliyesi için açıldığı belirlenmiştir. Ancak fırın hakkında belirsizlik devam ettiği için soruşturma sürdürülerek davalının savunmasının alınmasına ve zararın tespitine çalışılmıştır.¹⁰⁶ İbn Lübâbe'nin görüşünün aktarıldığı ve delil alındığı bu davada nihai hüküm bilinmemektedir. Ancak belgeden anlaşılan, zarar tespit edilirse mahkeme tarafından fırının yıktırılması kararı alınacak ve uygulanacaktır. Ayrıca belgede izlenen metot diğer davalarla benzerdir. Davada önce iddiaların araştırılması, sonra karşı şahitlerin dinlenmesi ve savunma hakkının kutsallığına dikkat edilmesi günümüz idari yargılama hukukundaki adil yargılama sistemi ile benzer bir süreç takip edildiğini göstermektedir.¹⁰⁷

2.3.12. Yirmi Birinci Belge: Komşu Eve Sarkan Eski Bir Ağacın Dalları Hakkında

Bir kişinin bahçesinde eskiden beri mevcut bir ağacın dalları büyüyerek komşu eve uzanırsa, bu durumda ne yapılacaktır? Komşuya verilen zararın giderilmesi için ağaç kesilecek ya da budanacak mıdır?¹⁰⁸ İsâ b. Sehl, bu meseleyi irtifak haklarına dayanan gayrimenkullerdeki maslahat çerçevesinde değerlendirir. Eğer uzun süreden beri (kadimu'z-zaman) o ağaç varsa, bu durumda komşuya verilen zarara itibar edilmez. Abdullah b. Yahya, İbn Lübâbe ve Eyyüp b. Süleyman gibi fakihlere dayandırdığı görüşe göre, belli bir süredir ağaç orada ise dokunulmaz, daha yeni dikilmiş bir ağaç ise zararı gidermek için kesilebilir. Ancak süre konusunda fakihlerin görüşleri farklıdır; İbn Lübâbe, Asbağ b. Ferec'e dayandırdığı görüşe göre 20 seneyi yeterli bulurken, Kâdî İyâz 10 seneye itibar etmektedir.¹⁰⁹ Ancak İbn Attâb buna muhalefet ederek komşuya verilen zarar durumunda sürenin kısıllığına uzunluğuna bakılmadan zarar giderilmelidir görüşündedir. İbn Attâb'a göre bu konuda cehaletle itibar edilmez. Eğer ağacın ne zamandan beri orada durduğu bilinmiyorsa o durumda komşunun evine sarkan kısmı budanarak komşunun zararı giderilir.¹¹⁰ İsâ b. Sehl belgenin açıklamasında İbn Attâb'ın fıkıhta cehaletin¹¹¹

İlkesi (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2010), 12-13; 30-31; Daha ziyade çevre hukuku ile ilgili konularda sıkça yer verilen kaideye göre tarihi ammede yapılan bina çıkıntıları da bu kapsamdaki zarar içerisinde değerlendirilmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmîyye ve Istilahat-i Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi, 1955), 1/275.

¹⁰⁵ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 117.

¹⁰⁶ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 117.

¹⁰⁷ İdari yargılama usul kanununa göre yargılamada fırsat eşitliğinin sağlanması ve hakkaniyete uygun bir yargılamanın yapılması gereklidir. Müslüm Akıncı, *İdari Yargıda Adil Yargılanma Hakkı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2008), 242-260; Adil yargılamanın sağlanması için idari yargılama usulünde iddia ve savunma genişletilebilir. Ek savunma dilekçeleri kısıtlaması hakkında bir çalışma için bk. Burak Can Kara, "İdari Yargılama Usulünde İddianın ve Savunmanın Genişletilmesi ve Değiştirilmesi Yasağı Üzerine Düşünceler", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi* 20 (2021), 15-31.

¹⁰⁸ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 33.

¹⁰⁹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 118.

¹¹⁰ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 123.

¹¹¹ Fıkıh terminolojisinde cehâlet, hukukî işlemlerdeki belirsizliği ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Buna göre aktilerin meşruyetine olumsuz etki edebilecek her türlü bilinmezlik cehalet olarak tanımlanmıştır. Bu belirsizliklerin akidlere etkisi ve akdi sahih, fâsîd veya bâtil hale getirip getirmeyeceği ayrı ayrı tartışılmıştır. "Cehâlet", *el-Mevsuatü'l-fıkhiyyetü'l-Kuveyyti* (Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 2006 1986), 16/16/167; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 68; İbrahim Kafi Dönmez, "Cehalet", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

hükme etkisi bağlamında nikah, talak, kölelik, şahitlik, ibadetler, buyu' konularında aktardığı pek çok örneğe yer vermektedir.¹¹²

Bu belgede de ağaç/çevre hakkı ile mülkiyet hakları ve zarar arasında dengeli bir yaklaşım sergilenmektedir. Mülkiyet haklarının sınırlandırılmasında zararın giderilmesine öncelik verilmesi prensibi hükümde etkili olmuştur.

2.3.13. Yirmi İkinci Belge: Ceyyân Valisinin Evini Gaspettiği İddiasıyla Şikayet

Bu belgede Ceyyan halkından bir adam, valinin kendi evini gaspettiği iddiasıyla devlet başkanına şikâyetle bulunmuştur. Gerçekten böyle bir gaspın olup olmadığı Emir'in talebiyle incelemeye alınır. Gaspeden kişi olduğu iddia edilen vali Âmir b. Âmir'in, hayatta olup olmadığı, hayatta değilse mirasçılarının bulunup bulunmadığının araştırılması istenir.¹¹³ İslâm hukukunda üst yargılama mekanizması olan mezâlim mahkemelerine yansıyan bu süreci sâhibu'l-mezâlim olarak bilinen bir yetkili yürütmüştür.¹¹⁴ Endülüs Müslümanları arasında devlet yetkililerinin soruşturulmasına imkân tanıyan böyle bir üst mahkeme mevcut olan bir durumdu.¹¹⁵

Belge, yönetici ve üst düzey devlet adamlarının yargı karşısında eşitliğini göstermesi açısından İslâm adalet ve yargı sistemi hakkında önemli bir örnek sunmaktadır. Yerel yöneticilerin, valilerin görevi kötüye kullanmalarının önüne geçmek için yapılan bu yargılama hukukun üstünlüğünü ve adil denetim mekanizmasının mevcudiyetini göstermesi bakımından dikkati çekmektedir.

2.3.14. Yirmi Üçüncü Belge: Güvercinlikler ve Arılara Verilen Zarar

Bu belge ise, Kurtuba'da çölde yaşayan bazı bedevilerin kafile halinde ilerlerken güvercinlerin yaşadıkları yerlere zarar vermesi sonucu hayvanların susuzluktan kırılmalarını konu edinmektedir.¹¹⁶ İsa b. Sehl, Hz. Peygamber'in meşhur zarar vermeme hadisini aktararak hayvanların uğradığı zararın kesinlikle giderilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹¹⁷ Belgede bahsedilen hayvanların gördüğü zarar, onların eşya statüsünde değerlendirilerek hayvan sahiplerinin malına verilen zarar şeklinde düşünülmeye mümkündür. Ancak makâsîdüş-şerîa bağlamında düşünüldüğünde insan ve doğada yaşayan pek çok canlının hakka sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda fakihlerin hayvanlara yapılan ziyaretleri yasaklamaları ve onların

¹¹² İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūn al-umrān*, 123-132.

¹¹³ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūn al-umrān*, 133.

¹¹⁴ İslam devletinde en yüksek idarî ve adli yargı kurumu olarak bilinen mezâlim mahkemeleri anlaşmazlıkların denetiminde bir üst mahkeme vazifesi görmüştür. İslâm devletlerinin genelinde olan bu kurum, Endülüs'te de doğudakine benzer bir müessese halinde varlık göstermiştir. Mâverdî tarafından mezâlim kurumu devlet başkanının görevleri içerisinde mütalaa edilmiştir. Vali ve yöneticilerin halka yaptıkları zulümler, memurların vazifelerini suistimali, nüfuzlu kişilerin yaptıkları gasp ve istimlak davaları, vakıfların denetimi gibi pek çok konu bu mahkemelerin sorumluluğunda idi. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Muhammed Mübarek Bağdadî (Kuvveyt: Mektebetü Dârü İbn Kuteybe, 1989), 107-112; Mezâlim mahkemeleri yargı fonksiyonu icrâ eden hisbe teşkilatı ile karşılaştırılsa da icrâ fonksiyonu açısından diğer mahkemelerden daha geniş bir yetki alanına sahip olduğu görülmektedir. Hisbe teşkilatı ile arasındaki farklar için bk. 318-319.

¹¹⁵ José López Ortiz, *Derecho musulmán* (Barcelona: Biblioteca de Iniciación Cultural, 1932), 90.

¹¹⁶ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūn al-umrān*, 133-134.

¹¹⁷ İsa b. Sehl, *Vesâik fī şuūn al-umrān*, 134.

da haklarının bulunduğunu ifade etmeleri¹¹⁸ belgeyi hayvan hakları açısından da önemli hale getirmektedir.

2.3.15. Yirmi Dördüncü Belge

Son belgede İbn Sehl, bir önceki konuyu detaylandırmakta, güvercinliklere böyle bir zararı veren insanların o bölgeye bir daha alınmaması gerektiğini söylemektedir.¹¹⁹ Bu görüşü Kadı İbn Mûaz, İbn Lübbâbe ve Yahya b. Süleyman'a dayandırmaktadır. Ayrıca belgede arıların bir ağaca zarar vermesi durumunu da ele alan İsâ b. Sehl, İsâ b. Dinâr'dan nakille ağacı ve meyveleri korumanın hayvanların sahibinin sorumluluğunda olduğunu ifade etmektedir. Yani hayvanlar ekinlere, ağaca bir zarar verirlerse sahipleri tazmin eder.¹²⁰ Eğer verdikleri zarar sebebiyle arılar başka yere taşınırsa, orada güvercinlerin yaşadığı yuvalara zarar verirse bu da önlenir. Kadı Asbağ b. Ferec'den nakledilenler de bu yöndedir.¹²¹ Ayrıca, zararı veren kişilerin ya da hayvanların zarar verdikleri bölgelere bir daha alınmaması zararın tekrarlanmaması adına önemli bir tedbirdir.

Bu belgede de arı, güvercin, tavuk gibi hayvanların verdikleri zararın sahiplerinin sorumluluğunda olduğu, verilen zarar kime veya neye yönelik ise (şahıslara, ekine, ağaca, meyveye) hayvan sahipleri tarafından tazmin edilmesi gerekliliğe işaret etmektedir.

Sonuç

İsâ b. Sehl'in eserinde ele alınan belgeler, Endülüs toplumunun günlük yaşamında karşılaşılan hukuki sorunlardan bir kısmını yansıtmaktadır. Eserdeki belgeler, Endülüs toplumunda dini ve sosyal hayatın nasıl iç içe geçtiğini ve hukuki çözüm süreçlerinin toplumsal düzenin sağlanmasında ne denli önemli rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle cami ve mescid imarına ilişkin belgelerde, cami içi ve dışı tadilat ile caminin temizliği konuları öne çıkmaktadır. Kadılar hüküm verirken ibadet mekanlarını kutsiyeti ve işlevselliği ile birlikte değerlendirmiştir.

Komşuluk hukukuna dair belgeler, İslam hukukundaki zarar vermeme prensibinin sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde etkili olduğunu göstermektedir. İslam hukukunda "*def-i mefâsid celbi menâfi'den evlâdır*", "*zarar vermek ve zarara zararlarla karşılık vermek yoktur*" ve "*zarar izâle olunur*" ilkelerinin, komşular arası ilişkilerde ve mülkiyet davalarında nasıl uygulandığı görülmektedir. Ayrıca bu davalarda İslam hukukunda mecra hakkı, inşaat hakkı, kirış koyma hakkı, manzara hakkı gibi temel irtifak haklarının dikkate alındığı hatta imarı etkilediği görülmektedir.

İslam hukukunda mülkiyette genel ilke kişinin mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunmasıdır. Belgelerde mal ve mülk dokunulmazlığının ihlal edildiği durumlarda mülkiyet hakkı öne çıkarılmış ancak zarar mefhumundan hareketle kişinin kendi mülkiyetindeki serbestliği başkasının mülküne zarar vermediği sürece geçerli sayılmıştır. Eğer ortada her iki mülk sahibinin zararı söz konusu ise, zararlar karşılaştırılmış, (ekber-esgar/eşedd-ehaff) daha

¹¹⁸ İslam hukukunda hayvanların haklarına ve onlara karşı olan sorumluluğumuza yer veren önemli bir çalışma için bk. Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018).

¹¹⁹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 134-137.

¹²⁰ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 135.

¹²¹ İsâ b. Sehl, *Vesâik fi şuûni'l-umrân*, 136-137.

büyük zararın giderilmesine çalışılmıştır. İslam hukukunda "zarar-ı eşedd zarar-ı ehâff ile izâle olunur" kaidesinin ve diğer kuralların önceki dönemlerde imara ilişkin fikhî meselelere uygulandığı görülmüştür.

Kamuya ait ortak alanlarla ilgili ihtilafların ise daha çok kadıların kararlarını uygulayan hisbe kurumunun yetki ve denetim alanında olan ve Endülüs'te ticari, sosyal ve dini hayatın düzeninin sağlanmasına yönelik problemler olduğu görülmektedir. Belgeler müşterek alanlarda yaşanan bu problemler karşısında kadıların kamu menfaatini sağlamaya yönelik çarşı, pazar ve yolların düzenlenmesine ilişkin aldığı kararları içermektedir. Çarşılarda namaz kılma meselesi, gayri meşru kazançlar, gasbedilen mülklerdeki ibadet ve gece ezan okunması gibi konular kamu maslahatı ön plana alınarak hükme çözümlenmiştir.

Belgelerde hayvan hakları ve hayvan sahiplerinin sorumluluklarına dair genel perspektif sunulmaktadır. Hayvanların verdiği zararların sahiplerinin tazmin sorumluluğunda olması, kamu düzeninin korunması adına önemli bir önlem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Belgelerin incelenmesinden, kadıların karar verme sürecinde izlediği yöntemlere de ulaşılmaktadır. Davalarda şahit ifadelerine başvurma, davalı tarafın savunmasını dinleme, müşavere heyetine müracaat ile kadının veya müşavirlerin yerinde gözlem ve inceleme yapması (keşif) gibi metotların takip edilmesi İslâm yargılama usulünde günümüz idâri yargılama hukukuyla benzer bir yargılama sisteminin uygulandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Eserdeki belgeler, Endülüs'teki ibadet mekanları ve evler ile ilgili yaşanan problemlerin, İslam imar hukuku çerçevesinde çözüme kavuşturulduğunu, kadı ve hisbe gibi denetim mekanizmalarının adaletin sağlanmasındaki kritik işlevini gözler önüne sermektedir. Özellikle dini mekanların temizliği ve bakımı, camiler ve evlere yapılacak tadilatlar ve komşuluk hakları konularında İslam hukukunun toplumsal düzeni koruma amacıyla hangi yargı kararlarını aldığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça | References

- Akıncı, Müslüm. *İdari Yargıda Adil Yargılama Hakkı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2008.
- Behnesî, Afîf. *Mu'cemu'l-imâre ve'l-fenn*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1995.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuku İslamiyye ve Istilahat-i Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi, 2.Basım., 1955.
- Brockelmann, Carl. *GAL: Geschichte der arabischen litteratur*. 3 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1942.
- Brunschvig, Robert. "Urbanisme médiéval et droit musulman". *Revue des Études Islamiques* 15 (1947), 127-155.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *el-Câmiu's-sahih*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Çebi Buğdaycı, Melike Özge. "İdari Yargılama Usulünde Keşif Delili". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 29/1 (2021), 1-45.
- Dabbî, Ahmed b. Yahya b. Umayra el-. *Bugyetü'l-mültemis fi tarih-i ricâl-i ehl-i Endelüs*. Mecrit: Mektebetü'l-mesâ, 1884.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "Cehalet". *İslam Ansiklopedisi*. 7/219-222. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Hacak, Hasan. "İrtifak". *İslam Ansiklopedisi*. 22/460-464. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Hour, Rachid el. *Cadîes y cadiazgo en al-Andalus y el Magreb medieval*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2012.
- Iyâz, Muhammed b. *Mezâhibu'l-hukkâm fi nevâzili'l-ahkâm*. thk. Muhammed b. Şerife. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- İbn Beşküval, Ebu'l-Kâsım Abdülmelik b. Mesud. *es-Sıla: Kitâbu's-sıla fi tarihi eimmeti'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyari. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989.
- İbn Ferhun, Ebü'l-Vefa Burhâneddin Muhammed. *Dîbâcu'l-müzehheb fi ma'rifeti a'yân-i ulemâi'l-mezheb*. 2 Cilt. Medine: Dâru't-türâsi'l-Arabî, 1972.
- İbn Ferhun, Ebü'l-Vefa Burhâneddin Muhammed. *Tabsiratü'l-hukkâm fi usûli'l-akdiyye*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, t.s.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezid er-Rebei. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. b.y.: Dâru İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, t.s.
- İbn Nuceym, Zeynüddin İbrahim Muhammed. *Bahru'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik*. 8 Cilt. Kâhire, 1311. Basım, t.s.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Fetâvây-ı İbn Rüşd*. thk. Muhtar b. Tâhir et-Telîfî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1.Basım., 1987.
- İbnü'l-Faradî. *Târîhu'l-'ulemâ' ve'r-ruvât li'l-'ilm bi'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyârî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısırî, 1989.
- İbnü'l-Kayyim, İmam Ebu Abdullâh Muhammed b. Ebi Bekir. *et-Turuku'l-hükmiyye fi siyaseti's-şer'iyye*. thk. Nayif b. Ahmed el-Hamed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- İbnü'l-Kayyim, İmam Ebu Abdullâh Muhammed b. Ebi Bekir. *I'lamu'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemin*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1968.
- İbnü'r-Râmî, Ebu Abdullâh Muhammed b. İbrahim. *el-İ'lân bi ahkâmi'l-bünyân*. Tunus: Merkezu'n-Neşri'l-Câmiî, 1999.
- İlhan, Cengiz. *Mecelle-Hukukun Doksan Dokuz İlkesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2010.

- İmam Mâlik, Ebu Abdullah Malik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrût: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1985.
- İsâ b. Sehl, Ebî Esbağ. *el-İ'lâm bi-nevâzili'l-ahkâm (el-ma'rûf bi'l-ahkâmu'l-kubrâ)*. thk. Muhammed Abdülaziz et-Tevcîrfî. 2 Cilt, 1995.
- İsâ b. Sehl, Ebû Asbağ. *Vesâik fî şuūni'l-umrân fî'l-Endelüs "el-mesâcid ve'd-dâr"*. thk. Muhammed Abdulvehhab Hallaf. Kahire: el-Merkezu'l-Arabî'd-düvel'l-i'lâm, 1. Basım., 1983.
- Kara, Burak Can. "İdari Yargılama Usulünde İddianın ve Savunmanın Genişletilmesi ve Değiştirilmesi Yasağı Üzerine Düşünceler". *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi* 20 (2021), 15-31. <https://doi.org/10.26650/ihid.20.004>
- Karaman, Hayreddin. *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku-1*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 21. Baskı., 2019.
- Kaya, Eyyüp Said. "Nevâzîl". *İslam Ansiklopedisi*. 33/34-35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kesgin, Hafsa. "Endülüslük Fıkıh Geleneğinde Nevâzîl Edebiyatı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/30 (2014), 1-25.
- Koşum, Adnan. *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Makkarî, Abbas Şehabeddin Muhammed b. Ahmed. *Nefhu't-tîb: Nefhu't-tîb min gusni Endelusîr-râtîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî. *el-Muvattâ'*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Ahkâmü's-sultânîyye el-velâyetü'd-dînîyye*. thk. Muhammed Mübarek Bağdadî. Kuveyt: Mektebetü Dârü İbn Kuteybe, 1. Basım., 1989.
- Melguizo, Rafael Pinilla. "Jurisprudencia y Ciudad. Notas Sobre Toponomia y Urbanismo en la Córdoba Altomedieval Extraídas de al-Ahkam al-Kubra de Ibn Sahl (siglo XI)". Actas del 1er Congreso Internacional Las Ciudades Históricas Patrimonio Sociabilidad: Córdoba, 15-17 de abril de 1999. ed. José C Martín de la Cruz - Ramón Román Alcalá. 559-574. Córdoba: Publicaciones Obra Social y Cultural Cajasur, 2000.
- Merğînânî, Burhaneddin Ebû'l-Hasen Ali b. Bekir. *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-mübtedî*. thk. Mustafa el-Bâbî Halebî. Mısır: y.y., t.s.
- Müslim, Ebû Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Nübâhî, Ebu'l-Hasan b. Abdullah b. Hasan. *Târîhu kudâti'l-Endelüs (Kitâbu'l-mürakkabetü'l-ulyâ fimen yestehikku'l-kadâ ve'l-fütyâ)*. Kâhire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1948.
- Ortiz, José López. *Derecho musulmán*. Barcelona: Biblioteca de Inicacion Cultural, 1932.
- Özel, Ahmet. "İsâ b. Sehl". *İslam Ansiklopedisi*. 22/485-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Portillo, Rocío Daga. "Al-Ahkâm al-Kubrâ li-Ibn Sahl: a court case on a Martyr of Cordova that reached the Orient". *Parole de l'Orient* 39 (2014), 361-384.
- Portillo, Rocío Daga. "Aproximación a la obra del cadí Ibn Sahl". *Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos* 36 (1987), 101-114.
- Portillo, Rocío Daga. "Entre Taifas y Almorávides: Isâ b. Sahl, cadí del rey zirí Abd Allah". *Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada* 5 (1991), 29-37.
- Portillo, Rocío Daga. Organización urbana y derecho musulmán: traducción y estudio de documentos extraídos de Al-Ahkâm al-Kubrâ de Abû-l-Aşbağ 'İsâ ibn Sahl al-Asadî (s. XI): memoria de licenciatura. Granada: Universidad de Granada Facultad de Filosofía Y Letras Filología Semítica-Sección Arabo-Islámica, Doktora Tezi, 1985.
- Râfî, Abdulkarim b. Muhammed er-. *el-Aziz şerhi'l-Veciz*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Samedî, Mustafa es-. *Fikhu'n-nevâzil 'venşinde'l-Mâlikîyye târihen ve menhecen*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2007.

- Sava Paşa. *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*. çev. Baha Arıkan. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1955.
- Tetik, Ahmet Talha. "Yürütmenin Durdurulması Kurumunda Telifisi Güç ya da İmkansız Zarar Kavramı ve Uygulanmakla Etkisi Tüklenen İdari İşlemler". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/2 (2020), 708-723. <https://doi.org/10.21492/inuhfd.708312>
- Tüteylî, İsa b. Musa et-.*Kitâbu'l-cidâr*. thk. İbrahim b. Muhammed Fâyiz. Riyad: Matbaatu'n-Nercis et-Ticariyye, 1. Basım., 1996.
- Venşerîsî, Ahmed b. Yahya. *el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-câmiu'l-Mağrib an fetevây-ı ehl-i Ifrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Muhammed Hacı. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981.
- Yazıcı, İshak. "Ebü'l-Leys Semerkandî". *İslam Ansiklopedisi*. 36/473-475. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Zeydan, Abdülkerim. *Nizâmu'l-kazâ fi ş-şer'ati'l-İslamiyye*. Beyrut: Mektebetü Besâir, 1989.
- "Cehâlet". *el-Mevsuatü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*. 16/167-179. Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 2006 1986.